

Epistemolojik Dönüş ve Bilim Felsefesinin Ontolojisi
-Bilimsel Dünya Kavrayışı'ndan Eleştirel Realizme Ontolojinin
Epistemoloji ile Temellendirilmesi-
Epistemological Turn and The Ontology of Philosophy of Science
-Ontology that Based on The Epistemology Towards Critical Realism From
the Scientific Conception of The World-

Ömer Faik ANLI*

Öz

'Bilim problemi', fiilen dünyayı değiştirmiş olan bilimin, bunu nasıl başarmış olduğunun açıklanmasına ve / veya modellenmesine dairdir. Eğer bilimsel araştırmanın mantığı açık biçimde anlaşılabilir ve açıklanabilirse bilgi-kuramsal bir modelleme de olanaklı olacaktır. Bu modellemeyi yapabilecek teorik konumlanma olanağı tarihsel olarak felsefeye aittir. Ancak bu modelin, gerçekliği bilme ve açıklama konusunda daha önceki başarısızlığın nedeni olarak görülen metafizikten özgürleşme için de şematik bir ölçüt sunacağı öne sürüldüğünde, bilim problemini konu edinen felsefe kendi içinde bir kopuş yaşamaktadır. Bilim problemi, epistemolojik bir problem olarak konumlandırıldığında metafizikten özgürleşme hamlesi problemin ontolojik boyutunu da epistemolojiye indirgemektedir. Böylece epistemoloji ilk ve neo-pozitivizm ile birlikte tek felsefe haline dönüşmektedir. Bu, 'epistemolojik dönüş' olarak adlandırılmaktadır. Buna karşın Kıta Avrupası ekolünde ontoloji halen ilk felsefedir ve bilimi de ontolojik konumlanıştan, bir modelleme olarak değil, eleştirel olarak ele almaktadır. Burada açığa çıkan meta-problem, epistemolojik dönüş ile ele alınabilen bilim problemi ile ontolojik konumlanıştan konu edinilen problemin örtüşüp örtüşmediği, yani aynı problem olup olmadığıdır. Makalenin temel hipotezi, farklı konumlanışların aynı problemi konu edindiğidir. Bu hipotez ışığında izi sürülen içsel perspektif Viyana Çevresi'nden Popper'a ve Hacking'e kat edilen yolda bilgi kuramının için bir biçimde ve evrimsel olarak tekrar ontolojiyle, pragmatik bir ölçüt üzerinden buluştuğunu göstermektedir. Dışsal perspektif ise Kıta Avrupa'sından Adorno, Horkheimer, Heidegger'in bilim üzerine ontolojik eleştirilerinin epistemolojik problem tespiti ile örtüşüğünü göstermektedir. Bu örtüşmenin odağında ise Bhaskar'ın eleştirel realizmi bulunmaktadır. Bu iki farklı (uzlaşmaz görünen) konumlanışın kesişimin gösterilebilmesi, bilim probleminin 'gerçekliği'ni ve şu sonucun kaçınılmazlığını gösterir: Bilim felsefesi yeni epistemolojiyle geri dönemez. Ancak yeni bir ontoloji olmaksızın ileri de gidemez.

Anahtar Kelimeler: Epistemoloji, Ontoloji, Eleştirel Realizm, Viyana Çevresi, Epistemolojik Dönüş.

Abstract

The problem of science is about to explain and / or modeling how science that has actually changed the world has succeeded in doing so. If the logic of scientific research can be clearly understood and explained, epistemological modeling will be possible. The theoretical positioning of this modeling is historically based on philosophy. However, when the epistemological model is proposed to present a schematic criterion for emancipation from metaphysics, which is seen as the reason of earlier failure to knowing and explaining the reality, the philosophy about science problem is experiencing a rupture in itself. When the science problem is positioned as an epistemological problem, emancipation from metaphysics reduces the ontological dimension of the problem to epistemology. Thus, epistemology becomes the first and only philosophy with neo-positivism. This is called epistemological turn. On the contrary, ontology is still the first philosophy in the Continental Europe ecole and it deals with the science critically from an ontological position, but not as a modeling object. The meta-problem that emerged here is whether the problem of science that can be addressed by epistemological turn and the problem that can be seen from an ontological positioning overlap. In other words, are the epistemological problem and the ontological problem the same or different? The basic hypothesis of the article is that different positions (epistemological and ontological) have the same problem: The problem of science. The internal perspective, which is traced in the light of this hypothesis, demonstrates that the theory of knowledge on the path from the Vienna Circle to Popper and Hacking met again with ontology in inherently and evolutionary way with a pragmatic criterion. On the other hand, the external perspective also shows that the ontological criticism of Adorno, Horkheimer and Heidegger from the Continental Europe ecole coincides with the epistemological problem detection. The focus of this overlap is Bhaskar's critical realism. The demonstration of

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, oanli@ankara.edu.tr

the intersection of these two different (seen as irreconcilable) positions shows that the science problem is a real problem and the inevitability of a result. The result is that philosophy of science is caught in a cleft stick. With the new epistemology it cannot go back. But without a new ontology it cannot go forward.

Key Words: Epistemology, Ontology, Critical Realism, Vienna Circle, Epistemological Turn.

Bu makale, 20. yüzyılın epistemoloji tartışmaları içerisinde açığa çıkan bir problemin kesitsel olmak üzere tarihsel ve tematik (problem odaklı) analizini yapmayı ve problemin çözümü yolunda bir çerçeve çizmeyi amaçlamaktadır. Bu problem, 20. yüzyıl epistemolojisi olarak görülebilecek olan bilim teorisinin (kuramının) ontolojisine dairdir. Temel ve basit soru şudur: Bilim felsefesi içerisinde epistemoloji temelli bir ontoloji olanaklı mıdır ve / veya epistemoloji olmaksızın alternatif ontolojiler arasında eleyici bir ayırım ve tercih yapılabilir mi? Bu ‘basit soru’ altında, makale, epistemolojik dönüşün bir gereği olarak ontolojiden geri çekilme ya da aynı anlama gelecek biçimde ontolojik yükten ‘kurtulmuş’ felsefenin seyrine dair içsel ve dışsal birer perspektif açmayı amaçlıyor. İçsel perspektif, bilgi teorisinin (theory of knowledge/science) kesitsel tarihine gönderimlerle içkin bir biçimde ve evrimsel olarak Roy Bhaskar’da tekrar ontolojiyle buluşmasının izini sürerken, dışsal tarih Kıta Avrupa’sından Adorno, Horkheimer ve Heidegger’in bilim üzerine ontolojik kökenli eleştirilerinin izini sürecektir. Bu iki izin kesişim noktalarının bulunması, bilim probleminin ‘gerçekliği’ni bir kez daha göstermektedir. Ancak hemen belirtilmelidir ki bu isimlerin biraya getirilmeleri “birbirlerine rağmen”dir¹. Yani, bu isimler özellikle kendi perspektiflerinden birbirlerini tamamlayan yap-boz parçaları değildir. Onları biraya getiren, bu çalışmanın teorik şiddetidir. Ancak bu ‘şiddet’, metinler-arası düzlem tarafından yanlışlanmamaktadır.

‘Bilim problemi’nin gerçekliği ilk bakışta kendinden açık görünmesine rağmen, bu problemin felsefeyle ilişkisi sanıldığı kadar net değildir. 1929 yılında bu ilişki baki, fakat bağlam farklıdır. Artık insanlık 1687 itibarıyla ‘episteme problemi’ni çözmüştür. Göreli olarak kısıtlı bir alanda, doğa bilimlerinde gerçekleşen Bilimsel Devrim ve politik olarak da 1789 Fransız Devrimi sonrası bilgi alanında sosyal-entelektüel meşruiyete kimin sahip çıkacağı tartışması, modern devletin kararlarını dayandırabileceği daha kesin bilgiye duyduğu gereksinime ilişkin tartışmayla örtüşmektedir. Bu mücadele, bir yanıyla doğayı bilmek ve ona hâkim olmak, diğer yanıyla da insanların dünyasıyla ilgili bilgiyi kimin, nasıl denetleyeceği konusunda verilen epistemolojik (daha doğru bir ifadeyle bilgi kuramsal) ve ardından kurumsal bir mücadeledir. Bu süreçte, “Modern” sözcüğü -en azından epistemolojik anlamda- “bilimsellik” sözcüğüyle hemen hemen eş anlamlı hale gelmiştir. Söz konusu bilgi üretimi olduğunda, daha da temelde, meşru bilginin tanımlanması/belirlenmesi olduğunda modern bilimin “başarı”sı standart koyucu bir niteliğe 19. yüzyılda ulaşmıştır. 20. yüzyılın ilk yarısı da büyük oranda bu standartların pekiştirilmesi üzerine yapılmış çalışmaların dönemidir. Çünkü 20. yüzyılın ‘büyük bilimsel devriminin’ açığa çıkardığı tüm örnekler, “hepsinin toplamından daha önemli bir ilkenin –yakın zamanda, pratik yaşamdaki her sorunun formüle edilmesinde ve çözümlenmesinde doğa bilimlerinden yararlanma olasılığının- örnekleridir” ve bu ilkenin temelinde de 20. yüzyılın toplumsal devriminin en karakteristik özelliklerinden biri yer almaktadır: “Bilimin işlevinin farkına varılmış olması” (Bernal, 2009, s. 22, 24).

¹ Bhaskar’ın eleştirel realizmi Marksizm’i sosyal teori olarak öne çıkarırken (2015, s. 169; 2017, s. 81, 120-125) Popper Marksist teoriyi bilim-dışı ilan eder. Adorno ve Horkheimer, Heidegger’i eleştirirken, Bhaskar, özellikle sosyal bilim tartışmasında tüm diğer ortodoks bilgi kuramlarıyla beraber Popper’ın bilimsel rasyonalite kuramının ve yanlışlama kriterinin de tümünden ıskartaya çıkarılması gerektiğini söyler (Bhaskar, 2017; s. 83). Adorno, Heidegger’i Antik Yunanca anlamları düpedüz bozmakla, dilin tüm tarihini düpedüz bastırmakla itham ederken (2017, s. 44, 45), Bhaskar da ontolojik önermelerin (varlık hakkındaki önermelerin) sadece bilime referansla kurulabileceğini (fakat bunların epistemolojik önermelere indirgenemeyeceğini) söylerken Heidegger’den oldukça uzaklaşır.

Sunduğu olanaklar bağlamında Tarım Devrimi'yle kıyaslandığında önem bakımından açık ara önde olan Modern Bilimsel Devrim'le birlikte yaşanan dönüşüm muazzamdır. Felsefeyi bu dönüşümde yeniden konumlandırarak çalışmalar içerisinde merkezi bir öneme sahip olan 1929 tarihli bir manifesto niteliğindeki *Wissenschaftliche Weltauffassung [Bilimsel Dünya Kavrayışı]*, bilimselleşmenin hem gereği hem de sonucu olan metafizikten özgürleşme ile toplumsal ve ekonomik düzenin ussal dönüşümü arasında bir bağ kurmaktadır (Hahn, Neurath and Carnap, 1996, s. 305). Eğer başarının kaynağı, yani bilimsel araştırmanın mantığı açık biçimde anlaşılabilir ve açıklanabilirse bilgi-kuramsal bir modelleme de olanaklı olacaktır. Bu model, metafizikten özgürleşme için şematik bir ölçüt sunmaktadır. Bilimselliğin göstergesi olarak bu modelin temel niteliği 'kristal duruluğu'dur:

Yalnlık ve açıklık uğruna çabalanır ve karanlık uzaklıklar ve dipsiz derinlikler reddedilir. Bilimde hiçbir 'derinlik' yoktur; her yerde yüzey vardır: bütün deneyim, [bütününde] her zaman incelenemeyen fakat ancak parçaları ile kavranabilen karmaşık bir ağ oluşturur. Her şey insan için erişilebilirdir ve insan tüm şeylerin ölçüsüdür. Bu, Platoncularla değil, Sofistlerle; Pisagorcularla değil, Epikürcülerle, yani tüm o burada ve şimdiyi, dünyevi varlığı temsil edenlerle bir akrabalıktır. Bilimsel dünya kavrayışı için çözülemez bulmaca yoktur. Geleneksel felsefi problemlerin berraklaştırılması bizleri bir dereceye kadar onların maskesinin düşürülerek birer sözde-problem olduğu sonucuna ve bir dereceye kadar da onları empirik problemlere dönüştürerek deneysel bilimin yargısına bırakmaya götürür. Felsefi çalışmanın görevi bu problemlerin ve iddiaların berraklaştırılmasında yatar; özel 'felsefi' bildirimlerde bulunmakta değil (Hahn, Neurath, Carnap, 1996, s. 306).

Böylece, 1920'li yıllarda bilgi-kuramsal temelde bilimin birliği çatısı kurulur ve bu birlik entelektüellerin birliği ile çakıştırılır. Bu, epistemolojinin tedrici dönüşümünde bilgi teorisinin *ilk ve tek felsefe* olarak kabul edilmesi, felsefedeki verimsiz sistem çatışmalarının sonunun ve bir "dönüm noktasının" ilan edilmesidir. Bu çalışmada 'epistemolojik dönüş' terimini, işte bu dönüm noktasına gönderimli olarak kullanıyorum. Bu dönüş ile birlikte, modern bilim çağında, "bilimlerin kraliçesinin" kendisinin de bir bilim olması gerektiği fikri pekişmiş ve felsefenin bir bilim değil, bir etkinlik olduğu öne sürülmüştür. Felsefe adına geriye kalan ne felsefi önermeler ne teoriler ne de -herhangi- bir sistemdir. Geriye kalan sadece bir yöntemdir; felsefenin kendisiyle bilimselleşeceği bir yöntem: Mantıksal çözümleme yöntemi. Buna bağlı olarak da bu girişim genel olarak felsefeyi 20. yüzyılın iki kültürlü dünyasında esasen dili konu alan "bir çözümleme etkinliği olarak" (Ayer, 1998, s. 29, 30; Schlick, 1966; Russell, 1996, s. 12; Carnap, 1966, s. 77; Reichenbach, 1936, s. 159; 1968, s. 305, 308) bilim kültürünün sınırına konumlama girişimidir. Zorlama bir benzetme olarak da değerlendirilebilecek biçimde, bu haliyle tekno-bilim çağında bir etkinlik olarak felsefe, bir tür tersine-mühendislik etkinliğidir.

Bu süreçte, insan toplumunun ve onun dönüşüm yasalarının bilimi, yani sosyal bilimler, geleceğin belirlenmesi açısından merkezi bir yer işgal etmeye başlar (ya da en azından bu role talip olur). Sosyal bilimle ilişki içerisinde bu 'yeni' konumun dışına düşecek filozoflar ya metafizik yapmaktadırlar ve bu 'anlamsız' uğraşı bırakmalıdırlar ya da deneysel bir araştırma konusuna dönüştürülebilir bir çalışma yapmaktadırlar ve birer sosyal bilimci olmalıdırlar. Buna bağlı olarak, klasik anlamıyla tüm felsefe tarihi de anlamsızlaşmakta, sahte-sorunların çözümünün (yani bir imkânsızlığın) peşinde koşan sahte-bilimsel iddialar müzesi haline dönüşmektedir. Bu çerçevede, felsefeyle ilişkisi içerisinde bir neo-pozitivistin tercihi ve konumlanması "mantıksal çözümlemenin filozofu" olmaktan öte "felsefeyi çözümleyen mantıkçı" olmaktır. Böylece, 'dünyanın -aslında olmayan- büyüünün bozulması', yani yanlısamaların ortadan kaldırılması, 'mitosların dağıtılması' ve 'kuruntuların bilgi yoluyla yıkılması' yolunda bilim / bilim-dışı ayrımını 'derinlikleri olmayan' bir berraklıkta / durulukta veren mantıkçı, Aydınlanmaya tek olanaklı ve 'önemli' katkısını sunacaktır.

Böylece John Locke'un "bilgi yolunu örten döküntüleri ortadan kaldırmada kol işçisi olarak çalışma" (1996, s. 54) çağrısı ve 'nicelik ya da sayıyla ilgili soyut bir akıl yürütme' ve / veya 'olgu ve varoluşla ilgili deneysel bir akıl yürütme' içermeyen 'kitapların', 'safsata ve yanılısamadan' başka hiçbir şey içermeyeceğinden ötürü alevlere atılmasını öneren David Hume'un (2014, s. 205) çağrısı, 20.yüzyılda 'analitik' yankısını bulmaktadır. Ancak 20. yüzyıl, epistemolojik hiçbir temeli olmayan başka tür bir 'kitap yakma' çılgınlığının da yüzyılıdır. Kökenlerinden ötürü birçok doğa bilimci dışlanır ve işlerini yapmalarına engel olunurken dahi, kimsenin aklına *Principia*'yı yakmak gelmemiştir. Tekno-bilim ya da ona kaynaklık edebileceği düşünülen fizik bilimleri hemen her yerde kabul görürken, sosyal bilimler ve kısmen de yaşam bilimleri çok ciddi baskılar ve engellemelerle karşılaştığında 'bilim sorusu' bir kez daha kendisini dayatmaktadır.

Bu durumda, epistemolojik dönüşün kendisi bir inceleme konusu olarak felsefeye içkin bir tarih çalışması olmanın ötesindedir. Bilimselleşen felsefe üzerine yapılandırılan felsefe bölümleri ve fakülteler, bu dönüşümün kurumsal karşılığıdır. "Kendini bile sorgulayan aklın özgürce işleyebileceği bir akademik bağlam (Kant örneğinde, *Felsefe* Fakültesi) herhangi bir zaman ve yerdeki bir devletin ideolojik aygıtlığına direnebilecek belki de tek ortam" ise (Nalbantoğlu, 2009a, s. 26) bilimsellik dolayımındaki bu araştırma bu kez de akademi üzerinden 'cehalet', 'yoksulluk' ve 'özgürlük' problemleriyle ilişkilendirilmiştir. Çünkü akademiye (Üniversiteye), 19. yüzyıl ve sonrasında "yeni bilgi üretmek ve bilgi üretenleri yeniden üretmek üzere devamlılık gösteren kurumsal yapıların oluşturulması süreci damgasını vurmuştur" (Gulbenkian Komisyonu, 2011, s. 16). Böylece, bu yüzyıl itibarıyla bilimsel dünya kavrayışının biçimlendirdiği "*bildiğimiz bir dünya*" kurulmuştur. Bu dünyanın en önde gelen çağdaş entelektüellerinden biri olan Stephen Hawking'in 'felsefenin ölümünü' ilan etmesi ve "bilgi arayışındaki keşiflerin meşalesi"nin "artık bilim insanların elinde" olduğunu duyurması manzarayı net biçimde çizmektedir (Hawking & Mlodinow, 2012, s. 11). Böylesi bir 'bilinen dünya'da yeni bilgi üretmek ve bilgi üretenleri yeniden üretmek üzere devamlılık gösteren kurumsal bir yapı olarak var olan üniversite, doğallıkla öncelikli (Vienna Çevresi için tek) konusu bilgi olan felsefenin (bilgi / bilim teorisine evrilmiş epistemolojinin) kendisini evinde hissedeceği yerdir. Öyle bir 'yer' ki, daha önce ontolojinin (ve dahi metafiziğin) konusu olan varlık, 'modern gerçek' adıyla "geçerli bilginin ve otoritenin en önemli *epistemolojik birimi* olarak ortaya" çıkmaktadır (Stremlin, 2007, s. 19, 20 [vurgu bana ait]). Yani, 'modern gerçek' epistemolojik bir birimdir ve bu nedenle ilk felsefe epistemolojidir.

İlk felsefe olarak ontolojiyi ya da epistemolojiyi belirlemenin açığa çıkardığı problem alanı, felsefe için seçilen bir hedefe nasıl ulaşılabileceği değil, hangi hedefin seçileceğine dairdir. Benimsediğim ve izini sürdüğüm hipotez, hangi hedefin seçileceğine dair farklı konumlanışların felsefede belirgin ayrımların oluşmasına neden olduğunu kabul etmektedir. Ancak, bilimi konu edinen ve birbirinden 'çok' uzaklaşmış konumlanışlar (epistemolojik ve ontolojik) yine de aynı problemleri teşhis etmektedirler. Eğer iki farklı konumdan aynı problem(ler) görünür durumdaysa, bu 'problemin gerçekliğinin' en açık göstergesidir. Diğer bir deyişle, epistemolojiyi bilgi (bilim) teorisine dönüştüren içkin evrimsel sürecin temel dinamiği olan problem(ler)in dışsal bir hat için de görünür olduğu açığa çıkmaktadır. Bu dışsal hat ontolojidir ve bu çalışmada bu iki hattı birleştiren naif bağ, 'yüzey' / 'derinlik' metaforlarında kendisini açığa vurmaktadır.

Bilimi konu edinen epistemoloji(ler) muhakkak ki örtük bir ontolojiye sahiptir.² Diğer taraftan bilimi konu edinen ontoloji(ler) de örtük bir epistemolojiye sahip olsa(lar) da bu

² Bhaskar'ın 'doğa boşluktan nefret eder' sözüne göndermeli ifadesiyle "bilim felsefesi ontolojik boşluktan nefret eder" (2008, s. 30).

örtülü hal ya da kimi zaman epistemolojinin namevcudiyeti bilime-rağmen felsefe yolunu açmaktadır. Bu çalışmanın izini sürdüğü şey, örtük ontolojiye ya da epistemolojiye sahip olan yaklaşımların tespiti, eleştirisi ya da olumlanması değil, epistemolojik ve ontolojik problemi sahiplenen bir bilim felsefesinin olanaklılığına giden yolda kesitler alıp, ‘nokta tespitler’ yoluyla bilim çalışmaları için -henüz- inceltilmemiş bir ortak çerçeve çizebilmektir. Bu çerçeve içerisinde bir iz sürme amaçlandığından, bu çalışma alışlageldiği gibi bir argüman tamamlamadan ziyade, argüman başlatma, devam ettirme ve bilgi teorisi tarihine yeniden ziyaretlerde bulunma girişimidir. Başlangıç argümanı, Roy Bhaskar’la aynı çizgidedir: Bilim felsefesi “yeni epistemolojiyle geri dönemez. Ancak yeni bir ontoloji olmaksızın ileri de gidemez” (Bhaskar, 2015, s. 35). Bu aynı zamanda en geniş anlamıyla felsefenin de çıkmazıdır. ‘Yassı ontoloji’den ‘derin ontoloji’ye geçişin epistemolojik bir yolu var mıdır? Bu çıkmazın, problemlerin radikal çözümü olarak tanımlanabilecek bir devrimle mi yoksa evrimsel olarak mı aşılacağı ise fondaki büyük sorudur.

Ontolojik Uğrak 1: Adorno ve Horkheimer

Felsefedeki epistemolojik dönüşüme şiddetle karşı çıkan ve felsefeyi çözümleyen mantıkçılara karşı, toplumsal gerçekliği eleştirel olarak açıklama iddiası taşıyan düşünürler, örtük bir biçimde felsefi diyalogu bir tür Aydınlanma eleştirisi de içeren başka bir noktaya taşıdılar. Her ne kadar Viyana Çevresi’nin doğrudan bir parçası olmasa ve hatta kendisini mantıksal pozitivizmin katili olarak tanıtsa da Karl Popper’in ironik yaklaşımı bu noktada farkın açığa çıkması için hatırlanabilir. Popper şöyle demektedir (2015, s. 127): “Fazlasıyla eski moda bir filozofum, tamamen eskimiş ve aşılmış bir felsefeye inanıyorum. Bu, çoktan geçmiş bir çağın, usçuluk ve Aydınlanma çağının felsefesidir. Usçuluğun ve Aydınlanma’nın son takipçilerinden biri olarak, insanın bilgi aracılığıyla kendini özgürleştirmesine inanıyorum.” Popper’in ironisi örtük olarak, Aydınlanmayı içererek onu aşma iddiasındaki 1947 tarihli *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nin yazarlarını, Adorno ve Horkheimer’ı hedef almaktadır; onlar, “aydınlanmanın pozitivizme, mevcut durumun mitoslaştırılmasına ve sonunda zekânın tin düşmanlığıyla özdeşleştirilmesine dönüşmesiyle ilgili öngörü”lerinin “ezici bir şekilde kanıtlandığını” öne süren (2010, s. 8) düşünürlerdir.

Söz konusu olan iki grup arasında örtük bir diyalogdur, çünkü epistemolojiyi ve bilgi problemini konu edinmekle birlikte odakları farklıdır. Biri (epistemologlar [bilgi/bilim kuramcıları], bilimdeki gelişmeyi doğrudan konu edinerek verili kabul ederken, diğeri (eleştirel kuramcılar / ontoloji odaklı düşünürler) bu gelişmeyi kökensel eleştirisiyle birlikte “hakikate zamansal bir öz armağan eden bir kuramla” (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 7) konu edinmektedir. Ancak her ikisi için de “özgürlük” problemi ile “bilgi problemi” arasındaki ilişki özeldir. Bilimsel miras ve gelişmeyle birlikte “insanlığın gerçekten insani bir duruma ulaşmak yerine neden yeni bir tür barbarlığa battığını anlamak” Adorno ve Horkheimer’in yola çıkış amaçlarıdır. Bu amacın gerçekleşmesi için, bilimsel mirasın gözetilirken ‘sorgulanması’ girişimi “tam da pozitivist temizleyiciler [felsefeyi çözümleyen mantıkçılar] tarafından yararsız süprütüler olarak bir kenara atıldığı noktada” ihtiyaç duyulan eleştirel felsefedir (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 10). Diğer bir deyişle, kovulan ve artıkları temizlenmeye çalışılan metafizik, ontoloji üzerinden eleştirel felsefe olarak geri dönmektedir.

Bilgi teorisi (theory of knowledge/science) çatısı altında verili bir başarı olarak kabul edilen ve nesneleştirilen bilim ve bilimsel düşünme, Adorno ve Horkheimer tarafından eleştirel düşünmenin nesnesi olarak konumlandırılmaktadır. Burada altı çizilmesi gereken nokta, eleştirinin konusunun “bilimin farkında olmadan araçsallaştırılması” olmadığı net olarak anlaşılmasıdır. Söz konusu olan, bilim dâhil olmak üzere düşünmedeki eleştirel

unsurun yok edilmiş olduğunun öne sürülüyor olmasıdır. Öyle ki, ontolojik eleştiriye göre, “Comte’un apolojetik [savunmacı] okulu”, yani pozitivizm ve ardılları, bilim söz konusu olduğunda “eleştiriden olumlamaya doğru gerçekleşen bir başkalaşım” yaşamıştır. “Bu başkalaşım kuramsal içeriği dokunmadan bırakmazlar; bu içeriğin hakikati buharlaşır” (Adorno & Horkheimer, 2010, s. 11).

Bu ‘buharlaşma’ metaforu üzerinden diyalogun muhatabı derhal belirlenebilir. Aşağıdaki ifadeler, *mantıkçıların* bu muhataplar olduğunu açık biçimde göstermektedir:

Olguların saptanmasına ve olasılıkların hesaplanmasına kesin bir sınır konmaması durumunda, anlayan zihnin şarlatanlıklara ve batıl inançlara karşı fazla duyarlı kalacağı kanısı, şarlatanlıkların ve batıl inançların büyük bir istekle kabul görmesine yol açan çorak bir zemin hazırlamaktadır. Nasıl içki yasağı daha zehirli ürünlerin yaygınlaşmasına ortam yarattıysa, kuramsal imgelem gücünün engellenmesi de politik hezeyanlara yol açtı (Adorno & Horkheimer, 2010, s. 12).

Bilim savunuculuğu ve metafizik karşıtlığının oluşturduğu cepheye yöneltilen bu eleştiri tarafları belirlemektedir. Bir yanda felsefeyi ve esasında dili çözümleyen ve ‘hiçbir derinlik yoktur’ diyen mantıkçı, diğer tarafta ise düşünmenin derinliklerinden söz eden eleştirel teori vardır. Bu teori, ‘derinlikleri olmayan bilim’ kavrayışını neo-pozitivizmin bilimi “kendini aşacak herhangi bir yönelimden yoksun, yalıtılmış göstergelerden oluşan bir sisteme” dönüştürmesinin bir sonucu olarak görür (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 36).

Bu dönüştürmenin temelinde ise, dilsel dönüş (linguistic turn) ile epistemolojik dönüşün (epistemological turn) örtüştüğü yer vardır: Gösterge ile imgenin ayrılması ve bilim dilinin göstergeler dili olarak çözümlemenin konusu haline getirilmesi. “Gösterge olarak dil hesap işlerine indirgenir. Doğayı idrak etmesi için, dilin doğaya benzeme iddiasından vaz geçmesi istenir” (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 36). İmge ve benzerlik ise sanata bırakılmıştır. Dilin bu bölünmüşlüğü, kurumsal ve kültürel (ve dahi epistemolojik) yansımaları iki kültürlü dünyada bulur.

Modern dünyanın bilgi yapılarındaki farklılaşma C. P. Snow’un (2010)³ kavramsallaştırmasıyla, içerisinde “iki kültür” barındıran bir bilgi kavrayışını hâkim kılmıştır. Başta akademisyenler olmak üzere, yüksek eğitim almış herkesin birine mensup olduğu ve aralarında derin bir karşılıklı şüphe ve anlayışsızlığın hüküm sürdüğü iki kültür, “edebi entelektüellerin kültürü” ve “doğa bilimcilerinin kültürü”dür ve Snow’un 1959’daki tespitine göre, Batı toplumunun tamamında düşünsel hayat gittikçe iki kutba, iki zıt gruba ayrılmaktadır (2010, s. 92). Artık, bilgi adını almayı hak eden bir ifadenin ya da teorinin, Newton fiziğiyle rüştünü ispatlamış olan bilimsel yöntemin ürünü olması gerekmektedir. Epistemolojik dönüşüm kültürel (bilim kültürü anlamında) dönüşümü, o da kurumsal dönüşümü beraberinde getirir. ‘Bilinen dünya’da uzmanlaşmayı olanaklı kılacak bir şekilde kurumsal biçimlenme yaşanmıştır. Kopernik’in çalışmasının yayınlandığı yıl olan 1543’te başlayıp 1687’de Newton’un *Principia*’sı ile tamamlanan Bilimsel Devrim’in üzerinden iki yüz yıl geçtikten sonra “doğa bilimi”, bilgi üzerinde mutlak hâkimiyetini kurmuş ve kendi “kültürünü” yaratmıştır. Neo-pozitivizm ya da bilimsel dünya kavrayışı bu kültürün sınır çizgisinin üzerinde konumlanır.

Metafizik ya da klasik anlamıyla felsefe, kültürel yarığın karşı kıyısındadır. Bu çalışma açısından sadece Adorno’ya referansla (2017) yapılabilecek naif tespit, bu kıyının Almanca konuşulan yerleri kapsadığı olacaktır. Zira, Adorno’ya göre, bu yerlerin dışında kalan ‘kültür’ için metafizik bir “hakaret terimi”, “boş spekülasyon”, “katıksız saçmalık” gibi gönderimlere sahiptir (2017, s. 12). Bu noktadaki konumlanma sorunu, Adorno ve Horkheimer’in birinci kültürü, yani bilim kültürünü ve onunla ayrılmaz biçimde örtüşen

³ Snow’un bu kavramsallaştırmayı yaptığı yıl 1959’dur.

Aydınlanma'yı "salt araç üreten bir aygıt" olarak tanımladıklarında (2010: s. 66) nereden konuştuklarına ilişkindir. Bu konum, epistemolojiyi önce bilgi teorisine (theory of knowledge) ya da aynı anlama gelecek biçimde bilim teorisine (theory of science) dönüştürerek ilk ve tek felsefe haline getiren ve ardından da bu felsefeyi çözümlene etkinliği olarak çerçeveyeleyen yaklaşımın karşı kıyısıdır. Bu kıyıdan bakıldığında, çözümlene etkinliği dâhilinde 'dil eleştirisinin' hedefi felsefe ve düşünmedir (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 134). Yani, felsefe (eğer geriye 'felsefe' diye bir şey kaldıysa), felsefeye karşıdır. Diğer yandan ise "metafizik kavramı", "felsefenin baş belası sorunu"dur (Adorno, 2017, s. 11).

Böylesi bir konum belirlenimi için bilgi teorisini önceleyen yaklaşımları her anlamda homojen kabul etmek yanıltıcı olacaktır. Ancak aralarında bir 'akraba benzerliği' tespit etmek olanaklıdır. Bu benzerlik, 'temsil' ya da 'temsiller olarak bilgi'dir. 'Temsil' ya da 'temsiller olarak bilgi' şöyle çerçevelenir:

Dil bir temsile 'bu gerçektir' denmesiyle başlar. (...) Gerçeklik antropomorfik bir yaratıdır. Gerçeklik insan ürünü olabilir, ancak o bir oyuncak değildir, bilakis o insan yaratılarına göre ikincildir. İlk büyük insan icadı temsildir. Bir defa temsil etme işi yapılabildiğinde, ikinci dereceden bir kavram bunu takip eder. Bu gerçeklik kavramıdır, ancak birinci dereceden temsiller var olduğunda içeriği olan bir kavram (Hacking, 2016, s. 172).

Bu yaklaşımın ana fikri kolaylıkla bir tür ontolojik idealizm ile karıştırılabilir görünmektedir. Ancak böylesi bir karıştırma ontolojiyi önceleyen bir bakışın ürünüdür. Epistemolojik konumlanış için gerçeklik, elbette ki insan dilinden önce de vardır. Gerçekliğin 'gerçeklik' olarak kavramsallaştırılması (epistemolojik bir unsur haline getirilmesi) ise zorunlu olarak temsile görece olarak ikincildir. Bu, aynı zamanda epistemolojinin ontolojiye öncelenmesidir. Bu bakış açısına göre, önce temsillerin yapımı gelir, ardından "temsillerin gerçek ya da gerçek dışı, doğru ya da yanlış, sadık ya da sadakatsiz şekilde yargılanması" söz konusu olur. Sonunda da dünya (epistemolojinin konusu olabilecek gerçeklik) ortaya çıkar.

Bu çerçeve içerisinde 'bilimde hiçbir derinlik yoktur, her yerde yüzey vardır' ifadesi anlamını bulmaktadır. Çünkü söz konusu olan temsiller ve onların temsil ettikleri şeyler arasındaki ilişkinin epistemolojik boyutudur. Derinlik ontolojiktir ve epistemolojik bağlamda daima spekülative kalacaktır. Bu durumda, 'gerçek', temsil ile salt görünüş (görüntü) arasındaki -epistemolojik- zıtlığa işaret eder. Bu anlamda günlük dil ile bilim dili arasındaki fark, sadece ikincinin daha rafine olmasından doğmaktadır.

Bu bağlamda, ontolojik konumda Adorno ve Horkheimer'in 'mimesis' kavramsallaştırması 'temsil' ile örtüştürüldüğünde *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nin eleştirel boyutu bir kez daha öne çıkmaktadır: "Yalnızca doğaya bilinçli olarak gösterilen uyum doğayı fiziksel bakımdan daha zayıf olanın tahakkümü altına sokar. Ama mimesisi bastıran akıl [Ratio] salt onun karşıtı değildir. Akıl [Ratio] kendisi mimesistir: Ölü olana yönelik mimesis" (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 86). Belki de kadim dünyayı bilme sorunuyla her daim yan yana olan 'temsil problemi'nin tarihsel sürecinde, 'temsil'in tamamlayıcısı ve sonucu nominalizm, Adorno ve Horkheimer'in ifadesiyle ise "burjuva düşünüşünün ilk örneği olan nominalizm"dur (2010, s. 90). O halde, epistemolojik konumun kendisini temellendirdiği zemin, ontolojik konum için nominalizmdir.

Nominalizmin egemen olduğu dünyanın, yani Aydınlanma'nın, mantıksal öznesi ise "sırasıyla köle sahibi, özgür girişimci ve yönetici"dur (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 117). Böylece bir kez daha iki yaka arasındaki yarı belirlenmektedir. Eleştirel Teori'nin, Aydınlanma'yı 'insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulması ve 'ergin olmama durumunu' da insanın kendi anlama yetisini bir başkasının kılavuzluğuna bırakmaksızın kullanamaması' olarak ortak tanımlamayı sürdürmekte olduğuna dikkat edilmelidir. Ancak Eleştirel Teori, aynı tanımlamayı benimseyen bilim felsefecilerinin

aksine, Aydınlanma'nın sonucunu, özne olarak bilim insanına bağlamamaktadır. Oysa basit bir çerçevede, Eleştirel Teori'nin sistem ile doğa ilişkisini ele alışı, ufak bir terminolojik dönüşümle bilgi kuramsal bir tartışmanın merkezine kısmi taşmalarla yerleştirilebilir görünmektedir. Aşağıdaki uzun alıntı, kendi içerisinde taşmalar dışarıda bırakıldığında epistemolojik boyutla tam uygunluk gösterirken, 'taşmaların' yarattığı farklılaşmaya da işaret etmektedir:

Sistem ile doğanın uyumu sağlanmalıdır; nasıl sistemden yola çıkılıp olgular hakkında tahminde bulunuluyorsa, olgular da sistemi onaylamalıdır. Ama olgular praksise aittir ve her yerde bireysel öznelerin toplumsal bir nesne olarak doğayla temaslarını imler. Deneyim her zaman gerçek bir eylem ve katlanmalıdır. Ne ki fizik biliminde kuramın kendisini sınatırken başvurduğu algı çoğu zaman deney aletlerinde görülen elektrik kıvılcımlarına indirgenmiştir. Kaldı ki kıvılcımların görünmemesi de kural olarak herhangi bir pratik sonuç doğurmaz, olsa olsa ya kuramı çökertir ya da deneyi hazırlamakla görevli asistanın kariyerini (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 117).

Bir miktar 'aşırı yorum' riski alınarak, 'bireysel öznelerin toplumsal bir nesne olarak doğayla temasları' ifadesi Kuhncu terminolojide ve bilim sosyolojisi içerisinde tartışmaya dâhil edilebilir niteliktedir. Geri kalan ifadeler ise doğrudan bilgi teorisi tartışması içerisinde konumlanmaktadır. Oysa bu noktadan sonraki bölüm, bilim ya da bilgi teorisi üzerine kısmen de olsa 'yüzeyden taşan' kısım olarak gelmektedir:

Ama laboratuvar koşulları istisnadır. Sistem ile düşünüş arasında uyum yaratamayan bir düşünme, yalıtılmış görsel izlenimlere ters düşmenin ötesinde gerçek praksisle de çatışır. Beklentiler gerçekleşmemekle kalmaz, bir de beklenmeyen şeyler olur: köprü çöker, ekin sararıp solar, tıp insanları hasta eder. Sistematik düşünme eksikliğinin ve mantığa nasıl ters düşüldüğünü en belirgin biçimde gösteren kıvılcım kaçıp giden algı değil, ani ölümdür (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 117).

Taşma kısmidir, çünkü tartışmanın çekirdeği 'temsil problemi' ile ilişkilendirilebilir niteliktedir. Bunun için 'sistem' terimi yerine 'teori/kuram' teriminin ikame edilmesi yeterlidir. Aydınlanma'nın merkezindeki sistem / teori fikrinin, öznenin doğaya egemen olmasını en etkili biçimde destekleyen bilgi biçimi olması ile sistemin / teorinin ilkelerinin öz-varlığı korumanın ilkeleri olduğu gerçeğinin tartışmaya açılması bilgi kuramsal tartışmanın yüzeyinin altında kaldığı için bir taşma söz konusudur.

İnsanın kendi varlığını koruması için bilgiyi (ve sistemi) kullanması ile köle sahibi, özgür girişimci ve yönetici olarak öznenin kendi varlığını koruması için bilgiyi kullanması arasında bir geçişkenlik vardır. Çünkü Adorno için "saf sözel tanımlarla, basitçe kavramları tanımlayarak" felsefe alanında gelişme gösterilememesinin nedeni, kavramların bilgisine sahip olmak için "kavramların nasıl oluştuğunu ve kökenleri, tarihsel boyutu yönünden ne anlama geldiklerini bilme" gerekliliğidir (Adorno, 2017, s. 17). Bu, temsiller olarak alınsalar dahi, kavramların ontolojik tarihinin bilinmesinden başka bir şey değildir. İşte bu geçişkenlik, bilgi teorisi için konu-dışıdır ve bu nedenle yüzey-altıdır.

Hatırlanacağı üzere, *Bilimsel Dünya Kavrayışı*, yani epistemolojik konum alışı, bu ve benzeri konuları –eğer olanaklıysa- bilim insanlarına (sosyal bilimcilere) bırakma sonucunu, bilgi kuramsal temelde üretmiştir. Eğer olanaklı değilse, bu konu felsefenin de konusu olamaz. Oysa Eleştirel Teori, bu tür bir 'ya / ya da'nın ötesine geçebilen bir toplumsal ve tarihsel eleştiri olma iddiasındadır. Adorno ve Horkheimer'in ifadeleri bu iddianın açık göstergeleridir:

Ne ki akıl aynı zamanda hesapçı düşünme merciidir. Bu, dünyayı öz-varlığı koruma hedeflerine göre düzenleyen ve nesneyi salt duyuşsal bir malzemedeki boyunduruk altında alınacak bir malzemeye dönüştürmekten başka işlevi olmayan bir düşünmedir. Sonuçta genel ile özeli, kavram ile tekil vakayı dışarıdan birbirine uyduran şematikliğin gerçek doğasının günümüz biliminde endüstri toplumunun çıkarına hizmet ettiği açığa çıkar. Varlık, imal ve idare etme gözüyle görülmeye başlar. Her şey yinelenen ve birbirinin yerine konulabilen süreçlere dönüşerek sistemin kavramsal modellerinin salt bir örneği haline gelir (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 118).

Bu iddia Eleştirel Teori'yi Viyana Çevresi'nin bilgi kuramsal konumlanması bağlamında metafizikle sosyal bilim arasında bırakacak niteliktedir. Bu arada-kalmışlık, bilim konu edinilirken ontoloji devreye girdiğinde bir kez daha konum değiştirecektir.

Epistemolojik Uğrak 1: Temsil ve Müdahalenin Çakışması

Ontolojinin devreye girmesi, epistemoloji tarafından bir dayanak olarak kullanılmasını aşan bir harekettir. Yoksa örtük bir dayanak olarak ontoloji, epistemolojik hale getirilmiş biçimiyle her daim bilgi teorisinin parçasıdır. Bu parça, bilgi nesnesinin ya da 19. yüzyıldan sonrası için bilimin nesnesinin belirlenmesinden ibarettir. Tam da bu bağlamda, Kant'ın bilginin sınırlarını daraltması (kendisine göre, bilgiyi gerçek sınırlarına çekmesi) ile daha sonra pozitivistimin “gerçek sınırlarına indirgenmiş olgular” üzerinden olanaklı bilgiyi belirlemesi arasındaki benzerlik (ve hatta devamlılık) bu kırılan ontolojik belirlemeyi de içerir. Bu anlamda pozitivistimin ontolojisi, empirik realizmdir.

Auguste Comte'un hem genel düşünce tarihinde hem de tek tek bilimlerin tarihinde tespit ettiği ilerleme, gerçekliğe uygun yöntemin geliştirilmesinin tarihidir. Bu, “gerçek sınırlarına indirgenmiş olguları”, yani “olguların bizzat kendilerinin incelenmesinden geçen ve artık kendilikler tasarlamaya dayanmayan sınırlar” içerisinde verili oldukları haliyle olguları açıklamasını verebilen yöntemdir. Bu yöntem insanın iki temel ihtiyacı, düzen ve ilerlemeye duyduğu eşzamanlı ihtiyacı somut biçimde karşılayabilecek olan pozitif anlayışın açık göstergesidir (Comte, 2015, s. 19, 191, 192). O halde, bu epistemolojik tarih, aynı zamanda yöntemle bilginin konu edinebileceği yegâne gerçekliğin çakışmasının ontolojik gizil tarihidir. Yani, bilginin (ve bilgiyi konu almakla çerçevelemek anlamında felsefenin) gerçek sınırlarına çekilmesi, epistemolojik olduğu denli felsefi bir disiplin olarak ontolojiden vaz geçen (çekilen) ‘ontolojik’ bir hamledir de.⁴ Fakat pozitivistimin metafizik karşıtlığı (katı anti-metafizik tutumu), kolaylıkla ontoloji-karşıtlığına ve kuramsal / teorik nesnelere var olduklarını varsaymaktan öte bunların varlığının gösterilmesinin umutsuz bir metafiziksel girişim olduğu fikrine dönüşür.

Diğer taraftan neo-pozitivistim içerisinde, dilsel dönüşünü yaşamış olan pozitivistim için kuramsal / teorik terimlerin karşılık geldiği şeylerin ontolojik statüsü⁵ daima problemin bir parçası olmuştur. Orijinal pozitivistim, düzenliliğin ifadesi olarak bilimsel yasalara ve onları içeren teorilere mümkün olduğunca nedenleri katmamaya çalışırken, olguların gerçek sınırlarını duyu algısıyla çerçevelemiştir. Buna bağlı olarak, orijinal pozitivistim için de kuramsal / teorik terimlerin karşılık geldiği şeyler gayet problemliydi ve bir pozitivist bunların ontolojik olarak var olduklarını öne sürmekten sürekli kaçınıyordu. Bu nedenle şöyle bir soru sıklıkla epistemolojiye sızılmaktaydı: ‘Atom adı verilen teorik nesnelere doğada aktüel varlığa sahip midirler?’ sorusunun olumlu yanıtı atom teorisinin başarılarına dayalı olarak verilebilir mi?

Bertrand Russell'in aynı bağlamda *katı veriler* olarak adlandırdığı ve *eleştirici düşüncenin eritici etkisine dayanabilen veriler* olarak tanımladığı duyunun tikel olgularından, onların dışında bir şeyin varoluşunun çıkarsanabilir olup olmadığını sorgulaması bu tartışma dâhilindedir. Epistemolojik olarak “doğrulama, her zaman, beklenen bir duyu-verisinin

⁴ Bununla beraber bilim tarihi içerisinde özellikle büyük değişim dönemlerinde ‘gerçeklik’ epistemolojik kavğaların asli cephelerinden biridir. Kopernik Teorisi'nin gerçekliğin bir ifadesi olmasıyla bir hesaplama aracı olması arasındaki fark, bizzat astronomlar arasında bir ikilik yaratmıştır. Diğer taraftan sosyal bilimlerde bu tartışmanın daha da ateşli geçtiği mecradır. Sosyoloji teorilerinin öne sürdüğü gibi, gerçek, ama asla tam olarak görünmeyen toplumsal süreçler var mıdır? ‘Libido’, ‘süper-ego’ gerçek midir? En güçlü soru ise şudur: “Herhangi biri tutarlı bir şekilde sosyoloji konusunda gerçekçi ve fizik konusunda gerçekçilik karşıtı veya bunun tam tersi olabilir mi?” (Hacking, 2016, s. 44). Bu çalışma açısından bu soru(lar), ontoloji – epistemoloji ilişkisi dâhilinde yeniden formüle edilebilir sorulardır.

⁵ ‘Kuark’, ‘üst-ego’, ‘geç kapitalizm’ ve benzerlerinin gerçek olup olmadığı problemi.

doğması demek”se (Russell, 1996, s. 77), bu, kuramsal / teorik bir terime bağlı olarak yapılan bir öngörünün doğrulanmasını da kapsayacaktır. O halde, öngörülen bir empirik verinin açığa çıkması, kuramsal / teorik terimlerden oluşan bir önermeyi doğrulayacaktır. Bu da ontolojik olarak o terimin gönderimde bulunduğu şeyin var olduğuna dair ‘kanı’yı güçlendirecektir. Ancak ontolojik temele ilişkin, epistemolojik kesinlik olanaklı değildir. Arada daima bir ‘kanı’ geçişkenliği var olacaktır. Esas soru “katı verilerimiz dışındaki herhangi bir şeyin varlığı bu verilerden çıkarımla öne sürülebilir mi?” sorusu olduğunda yanıt, ‘öne sürmemek için bir nedenin olmadığı’ ifadesiyle epistemolojik olarak savuşturulur.

Örneğin, Hempel bağlamında neo-pozitivizmin yanıtı, kuramsal açıklama ile ontolojik gerçeklik-görünüş ayrımının temellendirilemeyeceği ya da bilimsel açıklama modeliyle böylesi bir ontolojik görüşün karıştırılmaması gerektiğidir. Kuramsal açıklama ne tanıdık şeylerin (empirik gerçekliğin) ‘gerçekten orada olmadığını’ göstermeye çalışır ne de böyle bir sonuç doğurur. Atom teorisi, makro düzeydeki özelliklere neden olan mikro süreçleri açığa çıkarmaya çalışır. İçerdiği köprü ilkelerle, esas olarak açıklamaya çalıştığı makro düzeyle bağını korumaya devam eder (Hempel, 1966, s. 78). Bağın koptuğu noktada metafizik başlayacaktır ki bu esasında epistemolojinin sustuğu (ya da konuşmadığı) alan anlamındadır. Neo-pozitivist ‘terapi’nin dile uygulanması ile bilgi kuramsal olarak sınırlandırma ayracının belirlenmesi aynı şey olduğu için bu süreç Wittgensteinci sonuca varmaktadır: “Üzerine konuşulamayan konusunda susmalı” (Wittgenstein, 2006, s. 173).

Bilgi kuramsal girişim böylece ontolojik gerilimi derinlere bastırır da gözlemlenebilir fenomen düzeyinde kalındıkça açıklayıcı genel yasaların formüle edilebilmesinin olanaksızlaştığının farkındadır. Bilim ve ona bağlı olarak da bilimsel açıklama ilerlemesine devam edebilmek için gözlemlenebilir fenomen düzeyiyle bağını koparmadan, bu düzeyin derinliklerine inmiştir ve inmek de zorundadır.⁶ Carnap, sorunu “tekabüliyet kurallarının” kuramsal terimlerin tanımları olarak alınıp alınamayacağı tartışması üzerinden irdeler. Görüleceği üzere tartışma odağı halen epistemolojiyle çerçevelenmiş dildir.

Carnap’a göre, her ne kadar bu tür kuralları kuramsal terimlerin tanımları olarak kabul etmek ‘ayartıcı’ olsa da kuramsal terimlerle gözlemlenebilirliere ilişkin terimler arasındaki ilişki bu kabulün tam tersi yönündedir. Gözlemlenebilirliere ilişkin terimler, kuramsal terimler üzerinden tanımlanırlar: “Örneğin, ‘demir’, belirli tür partiküllerin konfigürasyonundan oluşmuş belirli tür atomların belirli bir düzenlenişinin meydana getirdiği küçük kristalize parçalardan meydana gelen bir cisim”dir (Carnap, 1966, s. 234). Buna karşın filozofların bilim insanlarına yönelttiği “bir elektron tam olarak nedir?” sorusu Carnap’a göre yanlış düzenlenmiş bir sorudur. Çünkü bir filin ne olduğunu bilmeyen bir çocuğa, filin büyük kulakları ve bir hortumu olan devasa bir hayvan olduğunu söylemek ve ardından da filin bir resmini göstermek gibi, elektronu tanıdık terimler ile ‘betimlemek’ ve ‘resmini göstermek’, bu terimin doğası gereği olanaksızdır. (Carnap, 1966, s. 234) Yapılabilecek tek şey, ‘operasyonel tanımlar’ (operational definitions) vermektir. Aynı fenomen alanını konu edinen farklı kuram sayısı kadar sayıda kavramsallaştırma olanaklıdır. Fakat bu büyüklüğün niceliksel ölçümüne ilişkin işlemler fizikçilere operasyonel tanımlar sağlar. Ölçülebilirlik, gözlemlenebilir olan ile bağın korunmasından başka bir şey değildir. Diğer bir deyişle, Hempel’in ifadesi ile örtüşecek biçimde, bilimin her aşamasında makro-düzeyle (pozitivizmin daimî çıkış ve varış noktası) bağ korunmaktadır. Fizikçiler, kuramsal terimleri ‘betimlemek’ yerine, onların operasyonel tanımlarını vermeye çalışırlar. Böylelikle filozofların geleneksel ontolojik sorusu olan ‘nedir?’ (*ti estin*) sorusu, operasyonel tanımlar ile kendilerini sınırlayan

⁶ Bu bir başka boyutta ideografik bilimler – nomotetik bilimle tartışmasına evrilen bir tespittir.

fizikçiler (bilim insanları) için bağlam dışı bir soru halini almaktadır.⁷ Ancak bu problemi bağlam dışında tutan çerçevenin sınırları, bilimin dinamikleri karşısında sabitliğini koruyamamaktadır.

İnsanlar temsil ederler. İnsan olmanın bir kısmı budur. En başta temsil etmek etrafımızdaki şeye benzeyen bir nesne yapmaktır. Benzerlik sorunsal değildir. Sonra farklı tür temsiller mümkün olur. Benzer neydi, hangisi gerçektir? Bilim ve onun felsefesinde bu sorun Demokritos ve onun atomları yüzünden en başından beri vardı. Bilim modern dünyanın tutuculuğuna dönüştüğünde, bir süreliğine de olsa, hedeflediğimiz tek doğruya ulaşma hayalimiz vardı. Bu hedef dünyanın doğru temsiliydi. Ama alternatif temsillerin tohumları da çevremizdedir (Hacking, 2016, s. 181, 182).

Esasında alternatif temsillerin tohumları tam da bilimin içerisindeydi. *Temsil* teorilerle ilgilidir ve ana akım bilgi teorisi odağını buraya yerleştirmiştir. Oysa bilim söz konusu olduğunda gerçeklik ya da ontoloji *müdahale*ye ilişkindir.

Bilginin temelleri olduğunun öne sürülmesiyle, doğrulamanın öne çıkarılması arasındaki paralellik, neo-pozitivizmin orijinal pozitivizmle aynı ontolojik temele dayandırıldığını göstermektedir. Doğrulama yöntemi zeminden tepeye doğruysa, yani hassas gözlemlerle tespit edilen olgulardan elde edilen deneysel sonuçların dürüstçe kaydedilmesi ve bunlardan genellemeler yaparak analogiler kurulması ve nihayetinde varsayımlar ve kuramlara ulaşılması söz konusudur. Başlangıç noktası, protokol önermelerin gönderme yaptığı ‘sıfır noktası’ ontolojik zemindir. Ancak bu ontoloji problemi demektir. Bu problemi aşmanın epistemolojik yolu, ‘bilimsel araştırmada zemin yoktur’ demekten geçer: “Bilim kayaların üzerine hiçbir şey kurmaz. Aslında üzerinde bilimin kuramlarının cüretkâr yapısının yükseldiği yer adeta bir bataklaktır; bilim kazıklar üzerine dikilmiş bir yapıya benzer; kazıklar yukarıdan aşağıya doğru bataklığa sarkar –ama ‘var olan’ doğal bir tabana dayanmaz” (Popper, 2012, s. 136). Bu kazıklar hipotetik temsillerdir (bilimsel hipotezler). Gerçeklikle temas noktaları, onların problem çözücü gücüne görelidir. Nihayetinde, bu hipotezler problemlerin somutlaştırılmış örnekleri üzerinden sınırlar. Çözüm, yani yanlışlanmadan sınımadan çıkmak, geçici bir epistemolojik başarıdır. Böylece ontolojik temelin ne olduğuna dair soru, bir teorinin veya açıklamanın gerçeklikle temas noktalarına dair soruya dönüşür.

Bu bağlamda Popper için epistemoloji odağa daha yakındır ve ontoloji fondaki bir koşuldur. Teoriler arası seçim ya da karşılaştırma yapabilmeyen olanağını veren *doğruluğa yaklaşma* fikri, *realist bir dünya görüşü* varsayar ve hatta gerektirir. Bu, gerçekliğin herhangi bir teorinin betimlediği gibi olduğunu varsaymaz; bir gerçeklik olduğunu ve fikirler, teoriler, hipotezler olmaksızın da gerçekliğin var olduğunu kabul eder. “Bilim insan fikirlerinin üretim sistemidir: Buraya kadar idealizm haklıdır. Ancak bu fikirler olasılıklar karşısında başarısızlığa uğrayabilir. Bu yüzden sonuç olarak realizm haklıdır” (Popper, 2015, s. 37, 38). Ancak Popper’ın epistemolojik süreci problemlerle başlatması ve problemlerle bitirmesi (2015, s. 15-19), onun bilgi teorisinin ontolojiyle temasını büyük ölçüde pragmatik kılar. Bu nedenle de kendisini metafiziksel realist olarak tanımlar (2015, s. 77, 78). Çünkü epistemoloji üzerinden (indirgeme hatasına düşmeksizin⁸) ontoloji tesis edilemez. Bu bağlamdaki gerçeklik tanımı (paradigması) fiziksel dünyanın (Popper’ın Dünya 1’i) şeyleridir –taşlar, ağaçlar, hayvanlar. Buna ek olarak, Popper, Dünya 1’deki şeyleri doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebilecek şeylere de ‘gerçek’ demeyi önerir (2015, s. 79, 80). Temas, ‘bizi etkileyen şeyler ve bu etkileyen şeyleri etkileyen şeyler’ üzerinden kurulduğundan tartışma ontolojik değil epistemolojik kalır. Söz konusu olan, bizi etkileyen ve bizim

⁷ Bu konunun (Hempel’in ve Carnap’ın kuramsal terimler, köprü ilkeler, tekabülîyet kuralları tartışmasının) daha geniş bir incelemesi için bkz. Anlı (2016).

⁸ Belli tanımlarla ya da tanımlar altında bilinenin, bu tanımlardan bağımsız olarak var olmadığı yönlü ya da bir şeyin kuramdan bağımsız tanımının verilemeyeceğinden kuramdan bağımsız şeyler yoktur demeye geçen bir indirgeme. Ana çerçevede, ontolojik problemleri epistemolojik formda çözme girişimi.

etkileyebileceğimiz şeylerdir ve kimi zaman bu ikisi arasında bir dolayım olarak kimi zamanda bizi etkileyen şeyler olarak temsiller odaktadır. Buna bağlı olarak da gerçeklik ‘temsil problemi’ altında tartışılır. Bu nedenle özellikle Kuhn ve sonrası için karşıt-bilim tezlerine⁹ yöneltilen eleştirilerin odak noktası realizm – anti-realizm gerilimi değil (ontolojik gerilim), rasyonalizm – irrasyonalizm gerilimidir (epistemolojik gerilim).¹⁰

Kuhn’un önerdiği gibi, ‘bilmek-istediğimize-doğru-evrim’ düşüncesinin yerine, ‘bildiklerimizden-başlayan-evrim’ düşüncesini koymayı” öğrenerek “bir sürü rahatsız edici sorundan” kurtulmak demek, “paradigma değişikliklerinin bilim adamlarını ve onlardan bir şeyler öğrenenleri gerçeğe gittikçe daha çok yaklaştırdığı yolundaki açık ya da örtülü inancımızı sonunda terk etmemiz” gerektiği anlamına gelmektedir. Bu temelde Kuhn, “tıpkı biyolojik evrimde olduğunu varsaydığımız gibi, bu sürecin de [bilimsel ilerlemenin] tümüyle belirli hiçbir hedef olmadan, yani her aşamasının daha yakından benzediği sabit ve sürekli bir bilimsel ‘gerçek’ olmadan meydana gelmesi de akla tamamen yatkındır” dediğinde (2000: s. 234, 235) köprüler yakılmaktadır. Çünkü bu, bilgi kuramsal yönelimin ontolojik temelini kaybedip bir irrasyonalizme savrulması olarak görülmektedir. Ontolojiden kopmuş Kuhn’un son çabaları da teori tercihinin tarafsız bir aritmetiğinin ve gereğince uygulandığı zaman her bireyi aynı sonuca götürecek sistematik bir karar verme işleminin bulunmadığını söylemesiyle (2000, s. 265, 266) boşa düşer.

Bu noktada, ‘temsil problemi’ni esas alan bilgi kuramsal modelleme girişiminin evrimsel süreci pragmatik temasa odaklanmaya ulaşır. Çünkü Kuhn ile birlikte, analitik gelenek için dahi bilimi tarihsizleştirerek kavramak olanaksız hale gelmiştir, fakat bu tarih ‘gerçeklik’ pahasına yazılamamaktadır. Bu durumda çıkış kapısı, “düşündüklerimizin değil de yaptıklarımızın tarihi”ne odaklanmak ve “gerçeklik bizim dünyada ne düşündüğümüzden çok ne yaptığımızla ilgilidir” demektir (Hacking, 2016, s. 36).

Ontolojik temasın ‘müdahale’ üzerinden kurulmasının pragmatikliği, bilimsel teorileri ‘işe yarar bir düşünce aracı’ olmaya indirgememe iddiasındadır. Bu kez de Wittgenstein’in ikinci dönemine gönderimle şu söylenebilir: Bilimsel teoriler alet çantasındaki aletler (Wittgenstein, 1998, s. 17) gibidir. Ancak çekicin işe yaraması, ‘çivi’nin ve çiviyle müdahale edilebilen diğer her şeyin gerçekten var olmasına bağlıdır. Böylece, araçsalcı olmayan bir pragmatik konum açılır. Bu konumun araçsalcı olmamasının diğer bir nedeni de teorilerin birer araç olarak ele alındıklarında yanlışlanabilir olmamalarıdır. Öyle ki, Newton Teorisi halen belirli sınırlar dâhilinde (ki esasında bu sınırlar pratik yaşamın tümüdür) uygulanabilirliğini korumaktadır. Çünkü pratik uygulamalara dönük araçsalcı amaçlar için bir teori yanlışlanmasının ardından da (limitleri dâhilinde) kullanılmaya devam edebilir. O halde, gerçeklikle temas noktasındaki pratik sonuç uygulanabilirlik ise, Newton Teorisi da en az Einstein’ın teorisi kadar gerçekliğe dairedir. Oysa bir teorinin yanlışlanmış olması onun gerçekliğe uymadığının açık göstergesidir. Gerçeklik hakkındaki bir varsayım (ki bütün bilimsel teoriler böyledir) sınırdığında ve başarılı biçimde yanlışlandığında, çok açık bir biçimde herhangi bir varsayımın doğrudan çarpabileceği bir gerçekliğin var olduğu görülmektedir (Popper, 2002, s. 150-152, 155). Bu, gerçeklik hakkında şüpheli olunamayacak bir epistemolojik konumdur.

Bu konum epistemolojik boyuttaki temsiller ile ontolojik boyut arasındaki geçiş bölgesinde yer alan ‘nedensellik’ konusunda da sağlam bir temel oluşturmaktadır. Temsiller düzeyinde kaldığı sürece nedenselliği bir tür korelasyondan öte koyutlayamayan

⁹ Karşıt-bilim tezleri, ortodoks bilim anlayışına ve ona bağlı bilim imgesine karşıtlık anlamı taşımaktadır.

¹⁰ Buradaki esas hedef şüphesiz ki Feyerabend’dir. Çünkü Kuhn bu yolu açmış olsa da bilimsel rasyonaliteye hiçbir zaman –en azından açıkça- karşı çıkmaz. Ancak, Lakatos buna ikna olmadığından, Kuhn’a karşı Popper’ı tekrar düzenleme yoluna gitmiştir (Hacking, 2016: s. 33).

pozitivizmden farklı olarak bu epistemolojik konum, bir olayın belli bir sonucu üretmesinin nedeninin kavrandığının en önemli göstergesini ve kanıtını, bu olayları başka tür olayları üretebilmek için kullanabilmekte görür. Ölçmek temsilin ontolojik statüsünü ancak bir yere kadar götürebilir. Oysa nedensellik kavrayışına bağlı olarak müdahale ederek yeniden düzenleyebilmek temsili ontolojik olarak gidebileceği son noktaya vardırır. Gerçeklik, bize etki eden ve bizim etki edebildiğimiz şeylerdir. Temsil ve müdahalenin tam çakışması ise (tam ifadeyle, ‘temsil olarak gerçeklik’ ile ‘müdahale olarak gerçeklik’in) ancak modern bilimle vuku bulmuştur. Bu nedenle, 17. yüzyıldan sonra felsefenin ayrı ayrı epistemoloji ve ontoloji (çoğu zaman bir diğeri dışlayan, yok sayan ya da önemsizleştiren) patikaları olsa da epistemoloji – ontoloji birlikteliğinin tartışılabilmesi yegâne mecra ve konu artık bilimdir.

Ontolojik Uğrak 2: Ontoloji – Epistemoloji Sarkacında Bir Departman Olarak Felsefe

20. yüzyılın bilime rağmen felsefe yapılamayacak bir çağ olarak nitelendirilmesi, özünde şüphe götürmez bir tespittir. Ancak, bilimin ve / veya felsefenin böylesi bir çağdaki konumlandırılışı farklı düşünsel patikalara yol açacak denli ayırıcıdır. Bilim hakkında konuştuğunda / düşündüğünde “bilimlere karşı değil, onlar için ve onların özsel doğası hakkında berrak bir fikir sahibi olmak için” konuştuğunu / düşündüğünü ifade eden (1968, s. 14) ve ‘Varlığın anlamı problemi’ ile yola çıkarken bir epistemolojisinin olmaması üzerinden eleştirilebilecek olan Martin Heidegger’in şu ifadeleri¹¹ çok önemli iki bilgi kuramsal (bilim kuramsal) problem ile ilişkisellik taşımaktadır:

Araştırmacılar, öğretmenler ve öğrenciler topluluğunun varoluşu bilimin egemenliği altındadır. Varoluşumuzun temellerinde, özünde neler oluyor ki, bilim artık tutkumuz haline geldi?

Bilim dalları birbirlerinden oldukça ayrı; metodolojileri de temelden farklıdır. Bilimlerin gittikçe filizlenen bu çoğulluğunu bugün yalnızca üniversitelerin ve fakültelerin teknik örgütlenişi bir arada tutabiliyor ve bunlar ancak disiplinlerin pratik amaçları doğrultusunda anlamlı birer birim olarak sürdürülebilmekteler. Bütün bunlara karşın, bilimlerin kökleri özsel toprağında çoktan kurumıştır. (1993, s. 94)

İlk problem, felsefe içerisinde epistemolojinin (bilgi teorisinin) nasıl ilk ve tek felsefe haline dönüştüğüne / dönüştürüldüğüne dair disipline içkin soruyla, bilimsel dünya kavrayışına ulaşan düşünmenin epistemolojik tarihine dair kökensel soruyu birleştiren problemidir. İkinci problem ise, özellikle 1960’lı yıllardan sonra bilim teorisi içerisinde kendisini hissettirecek olan çok-paradigmallık probleminin görece olarak çok erken ifşasıdır. Çok-paradigmallık probleminin kökeninde Kuhn’un bir ‘tespiti’ yer almaktadır: “Paradigma değişiklikleri gerçekten bilim adamlarının, araştırma ile bağlanmış oldukları dünyayı farklı şekilde görmelerine neden olur. Söylemek istediğimiz, bu dünyayla olan ilişkileri yalnızca gördükleri ve yaptıkları ile sınırlı kaldığı ölçüde, bilim adamlarının bir devrimden sonra farklı bir dünyayla ilişki kurduklarıdır” (2000, s. 175). Mevcut problem, birbiri yerini alan paradigma değişimi yerine, eş zamanlı olarak tedavülde olan paradigmlar çoklusunda -özellikle sosyal bilimlerde- dünyanın nasıl görüneceğine (ya da var olacağına) ilişkindir. Epistemolojik olarak uzlaşmasalar da Kuhn’u andırır biçimde Popper’in bilimsel ilerlemenin daima “daha ilginç, daha az geleneksel ve buna bağlı olarak da daha az ‘olası’ teorilere” doğru olduğu görüşüne (2002, s. 320) uyarlanacak biçimde Heideggerci *patikalar* yaklaşımı, tam da bu problem üzerinden işlemselleştirilebilir ya da bu probleme uyarlanabilir. Çünkü Popper’in, özellikle sosyal bilimlerde olmak üzere, bilimde amacın daima hakikat (*truth*) olduğu ve fakat ulaşılanın her daim hakikate-benzer (Xenophanes’in kullandığı biçimiyle *eoikota*)¹² olacağı savı (2002, s. 320) ilk bakışta umulmayacak kadar *Patikalar*’a yaklaşmaktadır. Ontoloji çıkışlı bir temsil eleştirisi, her iki problemi de görünür kılmaktadır. Modern Bilimsel

¹¹ Tam da *Bilimsel Dünya Kavrayışı* ile aynı yılda, yani 1929’da.

¹² Popper’in ve Heidegger’in pre-sokratik filozoflara dönüşlerinde ortak, gördüklerinde ise farklı oldukları belirtilmelidir.

Devrim'in 'ground plan'ı, epistemolojik perspektif içerisinde bilimde işler olan temel bilgi teorisi. Oysa Heidegger'in ontolojik bakışı, aynı problemi başka bir konumda formüle eder:

Bir deney hazırlamak, altında özgül hareketler dizisinin zorunlu ilerleyişinin izlenebileceği koşulları tasarlamak, kavramlarla temsil etmek, yani hesaplama yoluyla daha baştan kontrol etmek demektir. Fakat bir yasa tesis etmek, nesne alanının *ground plan*'ına bir referans ile gerçekleştirilebilir. Bu *ground plan*, koşulların temsilini sınırlandırır ve bir kriter tesis eder. Böylesi bir temsil ediş içinde ve onun kanalıyla deney rastgele bir imgelemeyle başlamaz. Newton bu nedenle *hypothesis non fingo*, yani "belirlenmiş temeller gelişigüzel uydurulmamıştır" demektir. (1977, s. 121)

Modern, pozitivist kuruluş dönemlerinden bu yana sosyal bilimlerin bilgi kuramsal modellemesinin istendiği gibi ilksel modele, yani deneysel bilimlerin bilgi kuramsal yapısına 'tam uygunluk' göstermemesi epistemolojik bir problem olarak konumlandırılır. Oysa ontolojik perspektifte, bunların *ground plan*'a olan uyumsuzluğu olarak kendisini gösteren problem, "sakın bu uyuşmazlık çeşitli disiplinlerde uygulayıcılar olarak bizlere, bütün egemenliğine karşın sözü geçen 'ground plan'ın sınırlılıkları hakkında bir şeyler söylüyor olmasın?" (Nalbantoğlu, 2009, s. 17) sorusunu sordurur. Ontolojik zeminden konuşulduğunda, "tarihsel insan bilimlerinin kesinlikten uzak oluşu bir eksiklik değil"dir. Bu bilimlerin "nesnesini oluşturacak alanın tasarlanması" hem farklı hem de "kesin bilimlerdeki zorluğa oranla gerçekleştirilmesi çok daha güç bir iş" (Heidegger, 1977, s. 120, Nalbantoğlu, 2009a, s. 18).

Hasan Ünal Nalbantoğlu'nun Steiner'e gönderimle dile getirdiği 'theoria' (teori / kuram) önerisi tam da ontolojiden çıkış olarak bilimi konu edinen bir meta-bilim (meta-fizik?) bakışıdır. "İnsan bilimlerinde teori bilimlerin kazandığı prestij karşısında sınırların bozulmasıdır" ifadesinden yola çıkan Nalbantoğlu, Gadamerci bir anlamda teoriyi, temsillerden alarak geçmişteki anlamına geri götürmeyi önerir ki bu Heideggerci (yani ontolojik) bir çağrıdır.

Teoriyle haşır neşir olmak tıpkı bir kutsama/kutlama gibi bir derdi, bir meseleyi başkalarıyla paylaşan kişinin o anda meseleye gözünü kaptırması ve düşünümünde onunla birleşmesi ise buna ne demeli? Böylece *theoros* sözcüğün tam anlamıyla görendir. *Theoria* da öncelikle öznelğin tutumu, öznelğin kendi kendini belirleyişi olarak kavranmamalı, tersine her ne ise görülen onun üzerinden anlaşılmalıdır. (Nalbantoğlu, 2009b, s. 95, 96)

Modern teknolojinin özünün yer aldığı alana ait olan Modern Bilim, özünde temsillerin alanına aittir. Her ne kadar bu tespit, ontolojik zeminden yapılmış olsa da açığa çıkan soru / problem bir kesişim alanıdır: Temsil ve onunla ilişkili olarak gerçeklik problemi epistemolojiye mi, ontolojiye mi yoksa bir tür bir-aradalığa mı aittir? Neo-pozitivizm için problem bu noktada düğümlenmektedir, çünkü bilgi teorisine dönüşmüş haliyle epistemoloji ilk ve tek -olanaklı- felsefedir. Dolayısıyla, bilimler çağında ontolojiye ait bir problem alanı olmayacağı gibi, bir tür bir-aradalık da olanaksızdır.

Buradaki teorik-kurumsal problem, bilimi çözümleyen mantıkçılardan oluşması gereken akademik felsefenin, bilimin (ve / veya bilimselliğin) kapı bekçiliğini ya da sınır jandarmalığını yapması gerekirken, bilim disiplinlerinin bu bekçiliği ya da jandarmalığı tanımamasındadır. Aslında Thomas Kuhn'un da ifade ettiği üzere, bilime geçiş damgasını vuran şey Popperci anlamda (yani epistemolojik anlamda) dahi eleştirel söylemin bir yana bırakılmasıdır. Bir çalışma alanı bir kez bu geçişi yaptı mı, eleştirel epistemoloji ve hatta eleştirel olmayan epistemolojik modelleme sadece alanın temelleri yine tehlikede olduğu o bunalım anlarında yeniden ortaya çıkar. Salt birbiriyle yarış eden teoriler arasında bir seçme yapma zorunda kaldıklarında, bilim insanları filozoflar gibi davranış sergilerler" (Kuhn, 1977, s. 273). Epistemoloji, neo-pozitivizmde olduğu gibi, teorik-kurumsal olarak bilime yardımcı bir etkinlik ve akademik bir birim olarak konumlandırıldığında, genel bilim etkinliğinin sadece özel anlarında (bunalım dönemlerinde) ihtiyaç duyulan bir yardımcı olarak

çerçevenmektedir. Ancak bu yardımcıya kurumsal başvuru yok-seviyesindedir. Bu bağlamda felsefenin, en azından üniversite içerisinde neo-pozitivizmin tasarımıyla ilgili işlevi de yerine getirip getiremediği oldukça tartışmalıdır. Bu durumda, “felsefenin içine düştüğü bu durumun diğer disiplinlere çıkarttığı fatura, felsefi eleştirinin yokluğunda onların tekno-bilimsel dünya metafiziğinin giderek daha fazla kölesi olmalarıdır” (Nalbantoğlu, 2009a, s. 32). Açığa çıkan bu problem-durumunun nedenlerinden biri felsefenin, en azından kurumsal olarak ‘bilimselleşmesi’ ile “tıpkı öteki disiplinler gibi (...) üniversiter çatı altında ders programı olan bir akademik mesleğe, uzmanlığa indirgen”mesidir (Nalbantoğlu, 2009a, s. 32). Fakat esas odaklanılması gereken neden, bu dönüşümün temelindeki *Bilimsel Dünya Kavrayışı*’nın epistemolojik problemi aydınlatılabilir ve çözebilir kapasitesindeki görece yetersizlikte saklıdır.

Bu bir gösterge olarak alındığında, sosyal bilimler açısından gündeme getirilen probleme (bunların *ground plan*’a olan uyumsuzluğu olarak kendisini gösteren problemin bütün egemenliğine karşın sözü geçen ‘ground plan’ın sınırlılıkları hakkında bir şeyler söylüyor olabileceği) bilgi teorisiyle çerçevesiz bilim felsefesinin konumlanması da dâhil olur. Çünkü bu konumlanışın kendisi de *ground plana* görelidir ve pragmatik olarak işlevsel sonuç vermemektedir. “Bilimlerin disiplin duvarları arkasına çekilerek yekdiğerleriyle iletişimsizlik içine düştüğü ve ‘uzmanlaşma’yla birlikte gelen ‘ne işe yarar’ın Von Humboldt’un üniversite idealinin (...) yerine konduğu yeni cesur dünyada; (...) üç tür yabancılaşma olarak (...) *Universitas scholarum* ve *Universitas literarum*’un çöküşleri, buna karşın *cui bono*’nun (neye yarar) yükselişi”nin (Nalbantoğlu, 2009b, s. 89) kendisini bir problem-durumu olarak tespit edebilecek, konu edinebilecek bir epistemoloji mümkün müdür? *Bilimsel Dünya Kavrayışı*’nın epistemolojik problemi aydınlatılabilir ve çözebilir kapasitesindeki görece yetersizlik işte bu soruda düğümlenmektedir.

Epistemolojik Uğrak 2: ‘Yassı Ontoloji’den ‘Derin Ontoloji’ye Geçişin Hipotetik Yolu

Roy Bhaskar’ın *eleştirel realizmi* bu düğümü çözebilecek içsel uğrak olmakla birlikte, dışsal ontolojik eleştirilerle de örtüşür niteliktedir. Onu, içsel bir uğrak yapan, Bhaskar’ın kendi bilgi kuramsal araştırma programını Locke’cu bir şekilde bilim ve insanın özgürleşmesi projeleri için bir yardımcı olarak felsefeyle örtüşürmesidir. Onu dışsal eleştirilerle (ontolojik konumla) buluşturan ise, yine kendi programını, felsefenin içine ilâştirilmiş olduğu kavramsal sistemleri ve sosyal yaşam formlarının çözümleyicisi ve potansiyel eleştirmeni olarak algılamasıdır (Bhaskar, 2015, s. 22). Bhaskar’ın bilim felsefesini (bilgi / bilim teorisini) ontoloji öncelikli bir epistemoloji kılan ise, onun realizm anlayışıdır. Bhaskar’ın transendental sorusu, “bilimin olanaklı olabilmesi için dünya zorunlu olarak nasıl olmalıdır?” biçimindedir ve bu sorunun yanıtı “ontoloji adını hak etmektedir” (2008, s. 13). Oysa Bhaskar’ın penceresinden bakıldığında ‘klasik bilim felsefesi’nin sorusu, “ürettiği bilginin gerekçelendirilebilmesi için bilim nasıl olmalıdır?” biçiminde düzenlenmiştir (2008, 33).

Bu anlayış, yine ‘yüzey’ metaforu üzerinden kendisini açığa vurmaktadır. Her felsefi girişim, bilişsel söylem ya da pratik faaliyet ontoloji anlamında bir realizmi gerekli kılarken, önemli olan bu gerekliliğin nasıl konumlandırıldığıdır. Bu bağlamda, pozitivizm ve neo-pozitivizmi kapsayacak biçimde empirist veya empirik realizm (ki bu tür bir realizm ‘epistemoloji-öncelikli’dir), “gözlemlenebilir fenomenlerin ve onların altında yatan ve bunları üreten kalıcı yapılar ve doğurgan mekanizmalar olduğunu fark edemeyen bir realizm formudur. Diğer bir deyişle, gerçekliği son derece yüzeyseldir.” Öyle ki bu perspektifte bilgi ve dünya, noktaları birbirine izomorfik olarak tekabül eden yüzeyler gibi görünürken, bu yüzeysellikte, olgu formu (verili kabul edildiği anda tarihsizleştirilen olgular) “Kuhn’un ‘normal bilim’ olarak adlandırdığı şeyin ideolojisi olarak hareket eder” (Bhaskar, 2008, s. 15; 2015, s. 23 31). Özellikle sosyal bilimler ya da sosyal teori bağlamında, Bhaskar’ı ‘safkan’ bilgi kuramsal tartışmaya dâhil eden ise, onun eleştirel realizminin ‘sosyal teori’ çerçevesidir:

Sosyal sistemler özü itibarıyla açık olduğundan ve yapay olarak kapatılamayacağından, toplum kuramlarının ampirik olarak test edilmesinde kullanılacak kriterlerimiz öngörülü olamaz ve dolayısıyla münhasıran açıklayıcı olmalıdır. Bu, örneğin, Marksist iktisat kuramının önceden bulunmuş olabileceği herhangi bir tahmininin başarısızlığıyla yanlışlanmış sayılamayacağı anlamına gelir; aynı şekilde ancak bir dizi tarihi ve güncel verinin aydınlatılmasındaki açıklayıcı gücüne referansla doğrulanabilir veya desteklenebilir (ve rasyonel olarak geliştirilebilir) -elbette güçlü açıklayıcı bir kuram, kendisini gelecekte gösterebilecek eğilimler hakkında koşullu tahminlerde bulunmamıza imkân verecektir. (Bhaskar, 2015, s. 26)

Bhaskar, dünyayı teorilerle birlikte yarattığımız ve değiştirdiğimiz yönlü “süper-idealizm”den (2015, s. 35) ayrıldığı gibi, epistemolojik dönüş de karşıdır. Ona göre, epistemolojik dönüş, “ontolojik soruların her zaman epistemolojik formda yeniden incelenebileceği fikrine (yani, varlık hakkındaki açıklamalar her zaman (varlığa dair) bilimiz hakkındaki açıklamalar olarak analiz edilebilir (...) fikrine)” dayandığı için bir “epistemik hata”dır (2008, s. 5, 26; 2015, s. 38).

Her iki ‘savrulma’ da bilim felsefesi temelinde bilimsel süreksizlik ve değişim tartışmasının harlandığı dönemde (Popper, Kuhn, Feyerabend ve Lakatos’un çalışmaları) belirginleşmektedir. Bu da Hacking’in alternatif temsillerin açığa çıktığı (çoğaldığı) dönemde gerçeklik probleminin belirginleşmesi teziyle uyumlu görünmektedir.¹³ Eş-ölçülemezlik problemiyle ilişkili biçimde teori-seçimi probleminin gölgesinde kalan ‘gerçeklik’ problemi kendisini her üçünü de kapsayan bir çerçevede dayatır. “Bilimsel sürecin dışında var olan değişmeyen reel nesnelere bilimsel pratiğin bir fonksiyonu olarak bilim içinde üretilen değişen bilişsel nesnelere arasında açıkça bir ayırım yapılmasının zorunlu hale” gelmesi (Bhaskar, 2015, s. 56) çerçevenin üç kenarındadır. Çerçeveyi kapatıp, problematik hale getiren dördüncü kenar ise bilimin yeterli bir açıklaması için bu ikisi arasındaki ilişkinin kurulmasının gerekliliğidir.

Bu gereklilik Kant’ın numen – fenomen ilişkisini kurmak zorunda kalmasına dek geriye götürülecek ontolojik ve epistemolojik bir problemdir. Bu zorunluluk, Kant’ın Newton Bilimini model olarak bir bilim olarak metafiziğin kuruluşuna giden yolda “kaçınılmazcasına zorunlu olan” başlangıç sorusunu (metafizik olanaklı mıdır?) sorabilmesinde (2000, 3, 4) ve doğa bilimlerine öykünme girişiminde (Kant, 2015, s. 24, 25) görünür durumdadır. Bu epistemolojiden doğan bir şey olarak, eğer olanaklıysa metafiziğin var olabilmesi demektir. Bu olanaklılık sınaması ise epistemoloji merkezlidir. Ancak, ontolojik problemden (numen problemi) kendisini arındıramaz. Bu da Bhaskar’a dayanılarak oluşturulan yukarıdaki çerçevenin prototipinin Kant’ta açığa çıktığının göstergesidir. Ancak bu prototip aynı zamanda epistemolojinin ve ontolojinin ayrı yollara (patikalara) doğru ayrılmaya başlamasının da kökenidir. Diğer bir ifadeyle, Kant, sonraki epistemoloji ve ontoloji patikalarının başlangıcında diğer konuların tanımlanabileceği sınırdır. Bilgi teorisinin sonraki gelişiminde pozitivizm ve özellikle de neo-pozitivizm Kantçı epistemoloji misyonunu üstlenirken yaklaşımsal kökenlerini Hume’a ve tümevarımsal mantığa dayandırmış olması da bu tespiti güçlendirmektedir. Bu bilgi teorisi içerisinde derin bir tartışma konusu olan olgu önceliklilik / teori önceliklilik ayırımının saflarıdır: Hume mu, Kant mı? Bu sorunun bağlamı, bu çalışmanın temel hipotezini bir kez daha öne çıkarmaktadır: epistemoloji – ontoloji birlikteliğinin tartışılabilirliği yegâne mecra ve konu artık bilimdir. Fakat bu, tarihsel olarak felsefede zorunlu bir ontoloji-epistemoloji ilişkisi doğurmamıştır.

¹³ Diğer taraftan, 1920’li yıllarda Einstein’ın İzafiyet Teorisi, Marx’ın tarih teorisi, Freud’un psikanalizi ve Adler’in psikolojisi tedavülde dolaşıma girmişken, tam da bu ‘karmaşa’ içinde bilimle sahte-bilimi ayırımı üzerine araştırma yapan mantıççı pozitivizmin (Viyana Çevresi’nin) ontolojiyi kapı-dışarı etmesi bilim tarihsel açıdan Hacking’in tezine bir karşıt-örnek olarak alınabilir.

Popper'ın bu temelde Kant, Sokrates ve Einstein'ı bilgi kuramsal bir çerçevede birleştirmesi ve yanlışlamacı bilgi teorisi çerçevesini Kantvari bir biçimde kurguladığı “bilim nasıl olanaklıdır?” sorusu merkezli olarak kurması tesadüfi değildir. Bu bilgi kuramsal modelleme, Einstein'a dayanarak gerçeklik hakkındaki bilimsel bilginin hiçbir zaman kesin olamayacağı (kesin olarak doğrulanamayacağı) ve buna bağlı olarak da bilimsel bilginin geleneksel ve / veya günlük dildeki anlamıyla ya da felsefi kullanımındaki anlamında ‘bilgi’ olmadığı tespitiyle bu soruya dair hipotetik bir konum açar. Son olarak da Sokratik konumlanışı ufak bir revizyonla bu hipotetik-epistemolojik konumla birleştirir: ‘Bildiğim tek şey, tüm bilgimin hipotetik olduğudur’ (Popper, 2009, s. xxv, xxvi). Popper'ı ontolojiyle temas ettiren Kantçı temeldir. Eleştirel realizmin, bilimsel sürecin dışında var olan değişmeyen reel nesnelere (geçişsiz nesnelere)¹⁴ ile bilimsel pratiğin bir fonksiyonu olarak bilim içerisinde üretilen değişen bilişsel nesnelere (geçişli nesnelere)¹⁵ ayrımı (Bhaskar, 2008, s. 6, 11-14; 2015, s. 56) neredeyse tam olarak Kantçıdır. Ancak, eleştirel realizmin bu noktadan sonrasında mutlak bir ayrımla epistemoloji yolundan (patikasından) gitmemesinin nedeni, diğer bir deyişle, ontolojik probleminden kendisini azade tut(a)mamasının nedeni bilimin amacına dair belirleniminde yatar: Bilim, “hepsinin mutlaka insanoğlu için anlaşılabilir olduğunu bildiğimiz, doğa fenomenlerinin sebeplerini keşfetme, dünyanın geçişsiz yapısını kavrama girişimi”dir (Bhaskar, 2015, s. 77).

Bu bağlamda bilim felsefesine (teorisine) dışsal ontolojik konumlanış ile Bhaskar'ın bilim felsefesine içkin konumlanışı arasındaki esas benzerlik (ya da çakışma) Bhaskar'ın sosyal bilime dair bilgi kuramsal-ontolojik yaklaşımında belirler. Tamamen epistemolojik olmayan (epistemolojiye indirgenemez) ontolojik nedenlerle doğa bilimselden farklı olan sosyal bilimsel teoriden söz etmek için açıklama – hermeneutik yorum düalizmine düşmeye gerek yoktur. İnceleme nesnesi olan toplum, algılanamaz olması anlamında zorunlu olarak teoriktir ve bu nedenle, aynı manyetik alan gibi etkilerinden bağımsız biçimde empirik olarak saptanamaz. Ayrıca, sosyal bilimsel teorinin nesnesi, etkilerinden bağımsız olarak var değildir. Bu ontolojik fark, özel epistemolojik bir güçlük yaratmaz. Güçlük, epistemoloji çıkışlı yönelimin sürekli doğa bilimlerini model alması sonucu kapalı sistemleri önceden varsayıyor olmasındadır. Oysa ontolojik farkın epistemolojik tamamlayıcı, sosyal bilimsel teorinin öngörücü (kestirimci) olmaktan çok, açıklayıcı olmasında açığa çıkar. Bu da epistemolojik bir düalizm anlamına gelmemektedir. Çünkü “sosyal bilimde, nedensel bir mekanizmaya dair bir hipotez üretilir üretilmez, ondan sonra münhasıran açıklayıcı gücüne atfen de olsa, tamamen *empirik olarak* test edilebilir” (Bhaskar, 2015, s. 138; 2017, s. 82). Bu perspektiften sadece sosyal bilimsel teorinin nesnesinin geçişsiz varlığına dair savın sınırlandırıldığı sonucu doğmaktadır. Sınırın tekabül ettiği çizgi çok önemli bir bilgi kuramsal tartışmayla örtüşür. “Tıpkı toplumsuz bir sosyal bilim imkânsız olduğu gibi, kendine ait bir tür bilimsel, ilk-bilimsel veya ideolojik bir teorisi olmayan bir toplumun da (sadece aktörlerin etkinliklerinde ne yaptıklarına dair sahip olduğu kavrayışlara dayansa dahi) düşünülemez” (Bhaskar, 2015, s. 137; 2017, s. 86, 89) olmasıyla Popper'ın vurguladığı bilimde hipotetik konumun (hipotezin, varsayımın) denemeden önce zorunlu olarak var olması gerektiği tezi örtüşür. Bir farkla ki, sosyal bilimci için önsel bir hipotezin (teorinin) yokluğunda, uygun inceleme / araştırma nesnesinin oluşturulmasına dair akut problem doğa bilimlerinin aksine düşük yoğunluklıdır. Çünkü “sosyal bilimcilerin uğraşması gereken fenomenlerin çoğu, sosyal etkinliklerin *kavrama bağımlı* doğaları sayesinde, belli tanımlar altına hâlihazırda saptanmış” durumdadır (Bhaskar, 2015, s. 138, 139). Bu Heidegger'in dünya-içinde-varlık kavramsallaştırmasının bilim felsefesindeki karşılığıdır. Daha doğrusu, bu paralellik

¹⁴ Bilimsel keşif ve araştırmanın bilimden bağımsız nesnelere; şeyler, yapılar, mekanizmalar, süreçler ve olaylar vb.

¹⁵ Teoriler, paradigmlar, modeller, araştırma yöntem ve teknikleri vb.

Heidegger'in kavramsallaştırmasının ve onu belirleyen çerçevesinin bağlamsal olarak bilim felsefesi içerisinde işlemselleştirilebilir olduğunun göstergesidir. Bu işlemselleştirme, Popper'in (epistemolojik odak) hipotetik konumların zorunluluğu fikrini kapsarken, bu konumların daimî olarak hipotetik kalacağı tezini ontolojik vurguyla dışarıda bırakır. Çünkü hipotetik konum(lar), onları üreten ontolojik koşullar açısından belirlenirken (somut dünya-içindelik), eleştirel açıklama her ikisini de kapsayacak biçimde öz-düşünümseldir. Bu nedenle, sosyal bilimlerde öngörü hedeflendiği sürece hipotetik kalacak konum(lar), açıklama söz konusu olduğunda ontolojik temelli kuramsallığa / teorikliğe kavuşur. Bu aynı zamanda bilimde (daha doğru bir ifadeyle bilgi / bilim teorisinde) postüla edilmiş olan açıklama ile öngörü ya da açıklama ile yanlışlanabilirlik arasındaki simetrisinin kırılmasıdır (Bhaskar, 2008, s. 125).

Bu kuramsallık ve kırılma, çoğulluğa (çok-paradigmallık) olanak tanır. Çünkü çoğulluk bilimin geçişli (epistemolojik) boyutunda söz konusuyken ve gerçekliğin farklı düzeylerine ilişkin, geçersiz (ontolojik) temelde Kuhncu bir değişim söz konusu değildir. Diğer taraftan bu yaklaşım Popper'ci modelin olanak tanıdığı çoğulluktan da ontolojik odağıyla ayrılır. Eleştirel rasyonalizmin pragmatik (praksiste) sınıyıcı bir temas noktasıyla ilişkilendiği ontolojik zemin 'sosyal atomculuğu', yani bireyleri esas alırken (Popper, 2010, s. 128) eleştirel realizm, bireylerin (ve grupların) içinde yer aldığı, empirik olarak verili olmayan ilişkilerin toplamı olarak toplumu ontolojik zemin olarak alır (Bhaskar, 2017: s. 50, 51) ve toplumların insanlara ontolojik olarak indirgenemezliğinin altını çizer (2017, s. 127).

Bu, eleştirel rasyonalizm ile eleştirel realizm arasındaki farkın göstergesidir. Bhaskar, Kuhn'un eş ölçülemez paradigmasını karşılaştırılabilir ve hatta sınama için zorunlu olarak karşılaştırılması gereken bir hale dönüştürür. Epistemolojik odak ontoloji aleyhine vurgulandığında (ki bu empirik realizme örtük ya da açık biçimde çakılı kalmaktır) açığa çıkan eş-ölçülemezlik problemi, ontolojik odakla ortadan kaldırılır. Hem karşılaştırılabilirlik hem de sınanabilirlik bağlamında kuramların '*a posteriori hakemi*', kuramların açıklama gücü dolayımıdadır. Açıklama da daha önce ifade edildiği üzere, ontolojik derinleşmeyi gerektirir. Bu derinleşme, gerçekliğin üç düzeyini açığa çıkarır: Gerçeklik düzeyi (ontolojik mekanizmalar), aktüel düzey (olaylar), empirik düzey (deneyimler) (Bhaskar, 2008, s. 46, 47). Yüzeyle kalmak, deneyim ve onun temelindeki olguları örtük ontolojik temel olarak kabul etmek anlamına gelmektedir. Epistemolojik olarak kuram öncelikli konum (hipotez yoksa olgu [tespiti] yok) (Popper, 2015, s. 16-19, 140, 141), idealist bir savrulmayı da beraberinde getirebilmektedir. Böylece Kuhncu eş-ölçülemezlik probleminin neden rasyonalizm – irrasyonalizm sarkacına sıkıştığı da aydınlanmaktadır: Örtük idealist ontoloji fona yerleştiğinde sahne alan epistemolojik tartışma, olgu tespitinin (ve bunu olanaklı kılan paradigmatik / hipotetik bakış biçiminin [geçişli nesnelere]) ötesine geçemediğinden ve fakat idealist ontolojiye düşmekten de kaçındığından kısır döngüye girmektedir. Bu döngüden çıkışın tek yolu, pragmatik ölçütü (Hackingci ve dahi Poppercı 'müdahale'yi) tek ontolojik ölçüt ve bunun yanı sıra ilerleme ölçütü olarak kabul etmekten geçmektedir. Bu daha temelde, "bilgi ile insan gücü eş anlamlıdır" (Bacon, 2012, s. 120) ve "bilimlerin gerçek ve doğru hedefi, yeni keşifler ve zenginliklerle insan yaşamını donatmaktır" (Bacon, 2012, s. 157) diyen Francis Bacon'ın tespitini yinelemek anlamına gelmektedir. Eğer bilgi ile insan gücü eş anlamlıysa, gücün artması bilginin arttığının açık göstergesidir. Ancak bu, tam da Bhaskar'ın (ontolojik perspektifin) eleştirdiği bilimi epistemolojik boyutta öngörü gücü ile sınırlamak demektir. Oysa ontolojik perspektif, bilimin gücünü açıklama gücüne bağlamaktadır. Açıklama da ontolojik temeldeki mekanizmalara, yapılara ve nedensel yasalara ilişkindir. Bu bağlamda hemen belirtmelidir ki deneyim ve onun konusu olan olgular ya da olaylar yapılardan, yapılar mekanizmalardan daha az gerçek değildir. Bhaskar'ın örneğiyle, açıklama için elektronlarla deneyimin konusu olan masalar arasındaki ilişki, 'tekabüliyet kuralları'

açısından değil, nedensel ilişkiler açısından anlaşılmalıdır (2008, s. 49). Bu ilişki, ‘gerçek’ iki nesne arasındadır.

Ontolojik perspektif ‘müdahale’nin ve ‘öngörü’nün öne çıkarılmasını, bilimsel girişime dair temeldeki iki momentin görülmemesine bağlar. Teori momenti, dünyanın aktif nedensel yapısına ulaşmak için yapay biçimde kapalı sistemlerin kurulduğu momentken, teorilerin açık sistematik uygulamaları, teorilerin sonuçlarının dünyanın fenomenlerini açıklamak, öngörmek, inşa etmek ve teşhis etmek için kullanıldığı ikinci bir momenti oluşturmaktadır (Bhaskar, 2008, s. 108). Diğer bir deyişle, teoriler dünyanın ontolojik (gerçek) üretken yapısını kavrayabilmek için yapay kapalı sistemler olarak var olurken, onların uygulamaları (sınanmaları, uygulanmaları, onlarla müdahale) dünyanın yine gerçek ve açık sistematik fenomenleriyle yüzleşirler. Bu nedenle teorilerin öngörülleri ve sınanmaları ‘diğer tüm durumlar sabitken (*ceteris paribus*)’ eklentisini taşırlar. Fakat gerçeklik söz konusu olduğunda ve amaç dakik öngörüler, bu dakiklik üzerinden sınamalar olduğunda diğer tüm durumların hiçbir zaman sabit olmadığı (açık sistem) sıklıkla göz ardı edilir. Bu eklenti Popperci yanlışlamacı modelin ad hoc hipotezlerle başının belada olmasının ve Lakatos’un Popper revizyonlarının bir kısmının tam merkezindedir. Lakatos – Popper ekseninde bu tartışma bilgi kuramsal modelleme için önemli ve verimli olsa da problemin kökeninin görülebilmesi ancak ontolojik derinlikle olanak kazanır. Çünkü yüzeyde kalındığı sürece, ontolojik fark (nedensel yasalarla – fenomen örüntüleri arasındaki; doğanın mekanizmalarıyla onların ürettiği olaylar arasındaki fark) da görünmez kalacaktır. Böylece açığa çıkan farklılaşmamış gerçeklik (empirist ontolojinin görebildiği tek gerçeklik), farklılaşmamış bir bilimde (yanlış modellenmiş doğa biliminde) yansımaları bulmaktadır.

Sonuç Yerine veya Ara Sonuç

Bilime dair metinler-arası düzlemde elde edilen tarihsel analiz bir tür ilk görünüşdür. Bu ilk-görünüş uzlaşmaz bir ikiliği açığa vurmaktadır. Bir yanda epistemolojinin ilk ve tek felsefe olduğunu kabul eden ve esasında bilimi tek araştırma (daha doğrusu çözümleme) nesnesi olarak kabul eden ‘mantıkçılar / epistemologlar’, diğer yanda felsefeyi eski konumunda, eleştirel ve ontolojik konumda tutan ve ontolojik derinliği konu edinen filozoflar. İlk grup için ‘modern gerçek’ epistemolojik bir birimdir ve başlangıç daima ‘bilgi’dir; ikinci grup için ‘varlık’ ontolojik bir temeldir ve daima başlangıçtır. Böylece, felsefe açısından *ilk felsefe* olarak ontolojiyi ya da epistemolojiyi belirlemenin açığa çıkardığı meta-problem, felsefe için seçilen bir hedefe nasıl ulaşılacağı değil, hangi hedefin seçileceğine dair ayırıcı bir kavşak noktasıdır. Ancak, yine metinler-arası olmak üzere yapılan tematik analiz göstermektedir ki hangi hedefin seçileceğine dair farklı konumlanışlar felsefede belirgin ayrımların oluşmasına neden olmakla beraber, bilimi konu edinen ve birbirinden ‘çok’ uzaklaşmış konumlanışlar (epistemolojik ve ontolojik) yine de aynı problemleri teşhis etmektedirler.

Bu çalışmada ‘ontolojik uğrak 1’ olarak başlıklandırılan konumlanış Aydınlanmanın pozitivistme, mevcut durumun mitoslaştırılmasına dönüştüğü eleştirisini üretmektedir. Bu eleştiri ile temelde ve doğrudan Aydınlanmanın bir epistemolojik projeye ve eleştirel konumu olanaksız kılacak bir ‘verili durum’ formuna dönüştürülmesini cepheden hedef almaktadır. Epistemolojinin kovduğu ve artıklarını temizlenmeye çalıştığı metafizik, ontoloji üzerinden eleştirel felsefe olarak geri dönmekte ise örtüşme olanaksız görünmektedir. Oysa, pozitivistmeden neo-pozitivistme oradan da Popper, Kuhn ve ardıllarına doğru yol alan epistemolojik damar tek biçimli olmadığı gibi, karşılaştırılmaz, alternatif bilim/bilgi yorumları çoğulluğu da değildir. Bu silsile, temel problem(ler)ini çözme girişiminde bir çoğullaşma ve ardından probleme görelilik olarak elenme mekanizmalarının çalıştığı evrimsel bir süreçtir. Bu sürecin ilk örneklerine (ilk çoğullaşma), pozitivistizm ve neo-pozitivistme

yakından bakıldığında ontolojik problemi tamamen ıskartaya çıkarmadıkları açık biçimde görülecektir. Pozitivizmin ontolojisi olarak empirik realizmden Bhaskar'ın eleştirel realizmine doğru bir hat her daim var olmuştur. Bu hat, örtük bir ontoloji (ontolojik kabuller kümesi) olmanın ötesinde bizzat epistemolojik düzlemde tartışma ve araştırma konusudur. Bilim dilinin analizinde, teorik terimlerin varlık statüsüne dair tartışma, neo-pozitivizm için tali bir tartışma olmanın ötesinde, epistemolojik problemle doğrudan ilintilidir. Bilimsel (veya bilimsel olma iddiasında olan) teorilerin öne sürdüğü gibi, gerçek, ama asla tam olarak görünmeyen toplumsal süreçler var mıdır? “‘Libido’, ‘süper-ego’ ve benzerleri gerçek midir?” gibi sorular epistemoloji temelli ontolojik sorulardır. Ancak bu analizin nesnesine uygunluğunun sağlanması için dış bakışın iç bakış üzerinden kurulması gerekir. Örneğin, epistemoloji kökenli olarak “dil bir temsile ‘bu gerçektir’ denmesiyle başlar” ifadesinin idealizm ile hiçbir bağlantısı yokken, dış bakış bunun idealizmin açık ifadesi olarak görebilir. Oysa, problem odaklı olarak dış bakış (ontolojik konum) iç bakış üzerinden (epistemolojik konum) kurulduğunda, önce temsillerin yapımının gelmesi, ardından temsillerin gerçek ya da gerçek dışı, doğru ya da yanlış, sadık ya da sadakatsiz şekilde yargılanmasının söz konusu olması ‘doğruluk problemi’nin kodlanmasından başka bir şey değildir. Durum buysa, Adorno ve Horkheimer’in ‘mimesis’ ve ‘nominalizm’ tartışması ile epistemolojik problem arasında bir çakışma açığa çıkmaktadır. Diğer bir çakışma ise ‘ontolojik uğrak 2’de gösterilen Heidegger – epistemolojik problem çakışmasıdır. Bir epistemolojisi olmamakla veya epistemolojiye yer vermemekle eleştirilen Heidegger’in felsefe içerisinde epistemolojinin (bilgi teorisinin) nasıl ilk ve tek felsefe haline dönüştüğüne / dönüştürüldüğüne dair disipline (felsefeye) içkin soruyu, bilimsel dünya kavrayışına ulaşan düşünmenin epistemolojik tarihine dair kökensel soruyla birleştirdiği görülmektedir. Ama esas ilginç çakışma, özellikle 1960’lı yıllardan sonra bilim teorisi içerisinde kendisini hissettirecek olan çok-paradigmallık probleminin görece olarak çok erken ifşasının ontoloji temelli bir metne girmiş olmasıdır. Popper’ın bilimsel ilerlemeye dair epistemolojik teorisi ile Heideggerci *patikalar* yaklaşımı, tam da bu problem üzerinden işlemselleştirilebilmekte ya da en azından bu probleme uyarlanabilmektedir.

Hemen belirtmelidir ki bu çakışmalar, sonuçlarda veya çözümde hemfikir olmanın değil, aynı problem üzerine ‘teori’ üretildiğinin kanıtıdır. Bununla birlikte, Adorno ve Horkheimer’in ilgili bölümde alıntılanan ve analiz edilen ‘sistem -doğa uyumu’ tartışmaları ile epistemolojik damarın ileri aşamalarında yer alan Kuhn’un bilim sosyolojisi ile aşırı-benzerliği dikkat çekicidir. Gösterildiği üzere bu tartışmanın çekirdeği ‘temsil problemi’ ile ilişkilendirilebilir niteliktedir. Özellikle ‘sistem’ terimi yerine ‘teori/kuram’ terimi ikame edildiğinde (ki bu ikame bir tür çeviri-şiddeti değildir) birbirlerini anlayamayan veya anlamayacak ‘paradigmalar’ bir anda aynı problem üzerine tartışır hale dönüştürülebilmektedir. Diğer taraftan, epistemoloji temelli olarak ontolojik sorulara yanıt verebilmenin açığa çıkan olanaklı tek yolu ‘müdahale’ olarak görülmektedir. Yani, bilim söz konusu olduğunda gerçeklik ya da ontoloji, *müdahale*, diğer bir deyişle epistemolojik anlamda pragmatik bir kriter üzerinden tesis edilir. Bu da ontoloji temelli tekno-bilim eleştirisi ile yüzleşmek zorunda kalacak bir sonuç olarak bir kez daha iki kanadı aynı masaya oturtur. Bu masada, rasyonalizm – irrasyonalizm gerilimi (epistemolojik gerilim) ile realizm – anti-realizm gerilimi (ontolojik gerilim) ortak bir payda bulmaktadır. Roy Bhaskar’ın *eleştirel realizmi* bu ortak payda üzerine yükselmekte olan epistemolojik anlamda içsel bir uğraktır. Bhaskar’ın epistemolojik başarı tespitini kodlaması gerilimi aşmak için bir çıkış sağlayabilme potansiyeli taşımaktadır: Öncelikle epistemolojiye yeni bir soru eklenmelidir: Bilimin olanaklı olabilmesi için dünya zorunlu olarak nasıl olmalıdır? Bilim olanaklıdır, bunu gösteren bilimin fiili tarihi ve epistemolojik odaklı araştırmadır. Ancak sorunun yanıtı ontolojik bir hamle gerektirmektedir. Bhaskar’ın çağrısı ve girişimi, ek olarak epistemolojiye

içkin çoğullaşma (Popper, Kuhn, Feyerabend ve Lakatos'un çalışmaları) Hacking'in alternatif temsillerin açığa çıktığı (çoğaldığı) dönemde gerçeklik probleminin belirginleşmesi teziyle uyumludur. Örneğin, epistemoloji içi (bilim/bilgi teorisi içi) eş-ölçülemezlik problemiyle ilişkili biçimde teori-seçimi probleminin gölgesinde kalan 'gerçeklik' problemi kendisini her üçünü de kapsayan bir çerçevede dayattığında, içsel (epistemolojik) ve dışsal (ontolojik) konumlar aynı problem(ler)i görmektedirler.

İki farklı konumdan aynı problem(ler)in görünür durumda olması, bu 'problem(ler)in gerçekliğinin' en açık göstergesidir. Epistemolojiyi bilgi (bilim) teorisine dönüştüren içkin evrimsel sürecin temel dinamiği olan problem(ler)in, dışsal bir hat, yani ontolojik konum için de neredeyse aynı içerikle görünür olduğu açığa çıkmaktadır. Zorlama bir benzetmeyle, iki 'paradigma' aynı olgusal tespitite örtüşmektedir. O halde, 17. yüzyıldan sonra felsefenin ayrı ayrı epistemoloji ve ontoloji (çoğu zaman bir diğerini dışlayan, yok sayan ya da önemsizleştiren) patikaları olsa da epistemoloji – ontoloji birlikteliğinin tartışılabileceği yegâne mecra ve konu artık bilim ya da 'bilim problemi'dir. Ancak ontolojiler arası tercihte epistemolojik kriterin ne olduğu, pragmatik temasın (müdahale) tek meşru kriter olup olmadığı halen bir araştırma konusudur.

Kaynakça

- Adorno, T.W. ve Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın diyalektiği*. (N. Ülner – E. Öztarhan Karadoğan, çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Adorno, T.W. (2017). *Metafizik kavram ve sorunlar*. (İ. Serin, çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Anlı, Ö. F. (2016). *Bilim savaşları –modern bilim imgesinin dönüşümü-*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Ayer, A. J. (1998). *Dil, doğruluk ve mantık*. (V. Hacıkadiroğlu, çev.). 2. Basım. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bacon, F. (2012), *Novum organum*. (S. Önal, çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Bernal, J. D. (2009). *Tarihte bilim –cilt 2-*. (T.Ok, Çev.). 2. Baskı. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Bhaskar, R. (2008). *A Realist theory of science*. New York: Routledge.
- Bhaskar, R. (2015). *Gerçekliği geri kazanmak*. (B. Sumer Aydaş, çev.). Ankara: NotaBene Yayınları.
- Bhaskar, R. (2017). *İnsan bilimlerinin felsefi eleştirisi -natüralizmin olanaklılığı-*. (V. S. Öğütle, çev.). Ankara: Nika Yayınevi.
- Carnap, R. (1966). "The Elimination of metaphysics through logical analysis of language". A.J. Ayer (ed.). *Logical positivism.*, (A. Pap, translated by). pp. 60-81. 2nd Printing. New York: The Free Press.
- Comte, A. (2015). *Pozitif felsefe dersleri ve pozitif anlayış üzerine konuşma*. (E. Ataçay, çev.). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Gulbenkian Komisyonu (2011). *Sosyal bilimleri açın –sosyal bilimlerin yeniden yapılanması üzerine rapor-*. (I. Wallerstein, C. Juma, E. Fox Keller vd). 8. Baskı. (Ş. Tekeli, çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hahn, H.; Neurath, O.; & Carnap, R. (1996). "The Scientific conception of the World: The Vienna Circle", S. Sarkar (Ed.). *The Emergence of Logical Empiricism -From 1900 to the Vienna Circle-*, p. 321-341. New York: Garland Publishing.

- Hacking, I. (2016). *Temsil ve müdahale -doğa bilimleri felsefesine girişte temel konular-*. (O. A. Altınok, çev.). 1.Baskı. İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Hawking, S. & Mlodinow, L. (2012). *Büyük tasarım*. (S. Ögünç, çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Heidegger, M. (1968). *What is called thinking?*. (F. D. Wieck & J. G. Gray, Translated by). New York: Harper & Row
- Heidegger, M. (1977). “The age of the world picture”, in *The question concerning technology and other essays*, (Translated by W. Lovitt) . pp. 115 – 154. New York: Harper & Row.
- Heidegger, M. (1993). “What is metaphysics?”, D. F. Krell (ed.), in *Basic writings*. 2nd rev. and expanded edition, pp. 89-110. San Francisco: HarperSanFrancisco.
- Hume, D. (2014). *İnsanın anlama yetisi üzerine bir soruşturma*. (M. Özgen, çev.). İstanbul: Biblos Kitabevi Yayınları.
- Kant, I. (2000). *Gelecekte bilim olarak ortaya çıkabilecek her metafiziğe prolegomena*. (İ.Kuçuradi-Y. Örnek, çev.). 4. Baskı. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant, I. (2015). *Arı usun eleştirisi*. (A. Yardımlı, çev.). 4. Baskı. İstanbul: İdea Yayınları.
- Kuhn, T. (1977), “Logic of discovery or psychology of research”, in *The Essential Tension – Selected Studies in Scientific Tradition and Change*, pp. 266-293. USA: The University of Chicago Press.
- Kuhn, T. (2000). *Bilimsel devrimlerin yapısı*. (N. Kuyaş, çev.). İstanbul: Alan Yayınları.
- Locke, J. (1996). *İnsan anlığı üzerine bir deneme*. (V. Hacıkadiroğlu, çev.). 2. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Nalbantoğlu, H. Ü. (2009a). “Modern Çağ’da universitas kavramına ne oldu?”, *Araştırmalar içinde*, s.13-36. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nalbantoğlu, H. Ü. (2009b). “Üniversite A.Ş. & ersatz bilim”, *Araştırmalar içinde*, s.85-102. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Popper, K. R. (2002). *Conjectures and refutations*. London: Routledge.
- Popper, K. R. (2009). *Two fundamental problems of the theory of knowledge*. T. E. Hansen (ed.). (A. Pickel, trans.). London and New York: Routledge
- Popper, K. R. (2010). *Açık toplum ve düşmanları cilt 2 –Hegel, Marx ve sonrası-*. (H. Rızatepe, çev.). 4. Baskı. İstanbul: Liberte Yayınları.
- Popper, K. R. (2012). *Bilimsel araştırmanın mantığı*. 5. Baskı. (İ. Aka, İ. Turan, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Popper, K. R. (2015). *Hayat problem çözmektir –Bilgi, tarih ve politika üzerine-*, 5. Baskı. (A. Nalbant, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Reichenbach, H. (1936). Logistic empiricism in Germany and the present state of its problems. *The Journal of Philosophy*, 33(6), pp. 141-160.
- Reichenbach, H. (1968). *The rise of scientific philosophy*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Russell, B. (1996). *Dış dünya üzerine bilgimiz*. (V. Hacıkadiroğlu, çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

-
- Schlick, M. (1966). "The turning point in philosophy". A.J. Ayer (Ed.), in *Logical positivism*. (D. Rynin, trans.). pp. 53-59. 2nd Printing. New York: The Free Press.
- Snow, C. P. (2010). *İki kültür*. (T. Birkan, çev.). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Stremlin, B. (2007). "Otoritenin kuruluşu: modern dünyada bilimin yükselişi", R. E. Lee; I. Wallerstein. *İki kültürü aşmak –modern dünya sisteminde fen bilimleri ile beşerî bilimler ayrılığı* içinde, s.17-49. (A. Babacan, çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Wittgenstein, L. (1998). *Felsefî soruşturmalar*. (D. Kanit, çev.). İstanbul: Küyerel Yayınları.
- Wittgenstein, L. (2006). *Tractatus logico-philosophicus*. (O. Aruoba çev.). 4. Baskı. İstanbul: Metis Yayınları.
-